

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УГОРЩИНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

ОКУТІНА НОРІНА ВОЛОДИМИРІВНА

**ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА ІСТОРИЧНА
ПАМ'ЯТЬ**

8.014.03 – «Середня освіта (Історія)»

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня
магістра

Науковий керівник:
**Павлшин Любов
Володимирівна**
кандидат історичних наук,
доцент

Ужгород 2023

Реєстрація № 2
(номер)

« 19 » грудня 2023 р.

Бата
(підпис лаборанта кафедри)

Бала Е.В.
(прізвище, ініціали)

Дипломна робота допущена до захисту

Завідувач кафедри

[підпис]
(підпис)

Зубанич Л.Л.
(ініціали, прізвище)

к.і.н. доцент
(науковий ступінь, вчене звання)

« 19 » грудня 2023 р.

Рецензент
(підпис)

[підпис]

І.Н. Туржанська
(прізвище, ініціали)

к.і.н. доцент
(науковий ступінь, вчене звання)

ПЛАН

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	7
1.1. Основні джерела дослідження трагедії Голодомору.....	7
1.2. Свідчення очевидців Голодомору як джерело вивчення проблематики.....	10
1.3. Стан дослідження проблеми в історіографії.....	11
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ	14
2.1. Відродження української нації у боротьбі за незалежність 1917-1921 років.....	14
2.2. Масовий штучний голод 1921-1923 років.....	20
2.3. Голодомор 1932-1933 років як геноцид української нації.....	30
РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ	41
3.1. Масштаби демографічних втрат України.....	41
3.2. Руйнівний вплив Голодомору на традиційний устрій сімейного інституту українців.....	49
3.3. Посттравматичні наслідки Голодомору.....	51
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У ПИТАННІ ГОЛОДОМОРУ	60
4.1. Визнання Голодомору геноцидом на національному та міжнародному рівнях.....	60
4.2. Вшанування жертв Голодомору у сучасній Україні.....	64
ВИСНОВОК	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТОК	79

ВСТУП

Актуальність проблеми. Основою будь-якого об'єктивного, неупередженого дослідження історичного минулого є джерельна база – достатня за обсягом, достовірна та різноманітна. Щодо Голодомору 1932–1933 років, найбільшої за обсягом трагедії в історії людства й організованої гуманітарної катастрофи українського народу, то тут сталася досить парадоксальна ситуація – Голодомор не досліджували. Таке враження, що для багатьох політиків, істориків, політологів, державних діячів, а також для міжнародної громадськості боротьба за абстрактні загальнолюдські цінності, за порятунок однієї людини та підрахунок втрат у війнах локальних (а навіть і світових) була важливою, але сприйняття і розуміння факту знищення приблизно десяти мільйонів людей внаслідок Голодомору чи втрата понад двадцять мільйонів цього ж народу упродовж якоїсь чверті століття аналогічної уваги чомусь не викликали. Цьому є пояснення: у Радянському Союзі Голодомор був забороненою темою. Жорсткий контроль тодішньої влади приховував істинні причини та справжні наслідки моріння голодом – біологічної зброї української нації. Із 1993 року, з початком розквіту незалежності України, Голодомор починає ставати важливим елементом гуманітарної політики держави у формуванні спільного фундаменту національної історичної пам'яті. Що має абсолютну фактологічну достовірність – це листи, прохання, скарги звичайних людей (навіть тоді, коли вони славлять Сталіна, заявляють про свою відданість радянській владі й більшовицькій ідеї). Такі документи, особливо ті, де йдеться про допомогу від голоду, про знуцання представників партії чи влади – це гірка істина в останній інстанції, бо писали люди, які або самі дивилися в очі смерті, або бачили десятки і сотні смертей, або не розуміли справжніх причин голоду, не розуміли, чому їхня, народна, влада морить людей голодом. З середини 2000-х років і до сьогодні сформувалося покоління молоді, яке виросло до розуміння важливості Голодомору як загальнонаціональної трагедії, яка є одним із найбільш болісних

каменів історичної пам'яті українського народу. Голодомор в Україні визнаний актом геноциду українського народу, який був організований під керівництвом Політбюро ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР через шлях створення масового штучного голоду. Він є однією з найжахливіших та найжорстокіших трагедій всієї історії людства. Терор голодомором, запроваджений в Україні, призвів до фізичного та морального винищення кількох поколінь українців, до руйнування соціальних основ української нації, її духовності та самобутності. Значення Голодомору як символу винищення українців зростає зараз в умовах російсько-української війни внаслідок збройної російської агресії на теренах сучасної України.

Саме тому питання ступеню обізнаності та поінформованості у даній історичній трагедії, правової оцінки Голодомору як геноциду українського народу і спільну об'єднавчу історичну вісь всієї України, мають вагому значущість та актуальність у сьогоденні.

Проблематику викладання теми Голодомору у середній школі полягає в тому що тема Голодомору є дуже важливою, але водночас дуже трагічною та емоційно завантаженою. Вивчення найтрагічніших сторінок історії українського народу має місце у ході різних навчальних предметів. Очевидно, що основну роль у цьому відіграють уроки історії України та всесвітньої історії. Згідно з навчальною програмою, тема Голодомору вивчається в українських школах в 10-му класі. Кількість уроків, присвячених цій темі, залежить від спрямувань навчання. У разі, якщо на тиждень передбачено лише одну чи півтори години історії, то обговорення може обмежитися лише контекстом колективізації. Однак, при наявності двох чи трьох годин, декілька уроків може бути відведено для детального вивчення цієї теми. На цих уроках вчителі мають можливість розгорнуто представити теоретичний матеріал, включаючи причини Голодомору, дії сталінського керівництва стосовно українських селян, а також наслідки "розкуркулення", і провести практичні заняття. Вчителі намагаються надавати матеріал таким чином, щоб не травмувати дитячу психіку. Тобто, передають інформацію, але утримуються від детального опису жорстоких сцен.

У 10 класі темі Голодоморів присвячено 4-5 уроків. Що стосується підручників для 10 класу, то тривалий час практично єдиними залишалися підручники Ф. Турченка, С. Кульчицького, Ю. Лебедевої. У шкільних підручниках, методичних посібниках не замовчуються болючі для національної історії факти і події, вони у будь-якому разі використовуються як засіб патріотичного виховання молоді. Позитивним є й те, що підручники використовують дані останніх досліджень.

Об'єкт дослідження – трагедія Голодомору в Україні.

Предмет дослідження – причини, передумови, наслідки Голодомору на українських землях та політика пам'яті трагедії Голодомору в Україні.

Мета дипломної роботи полягає у тому, щоб на основі виявлених історичних джерел дослідити істинні причини трагедії та виявити ступінь руйнівної сили Голодомору для української нації.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

1. Опрацювати основні джерела дослідження трагедії Голодомору
2. Проаналізувати свідчення очевидців Голодомору як джерело вивчення проблематики
3. З'ясувати стан дослідження проблеми в історіографії
4. розкрити особливості відродження української нації у боротьбі за незалежність 1917-1921 років
5. Дослідити істинні причини Голодомору
6. Визначити масштаби демографічних втрат України
7. Виявити посттравматичні наслідки трагедії Голодомору
8. З'ясувати особливості політики пам'яті в Україні

Хронологічні рамки: окреслюють час від 1917 р. до 2022 р. Нижня хронологічна межа зумовлена створенням у Києві Української Центральної Ради (УЦР) та початком українського національного відродження. Верхня межа дослідження дає можливість розглянути найновіші способи вшанування жертв Голодомору та останні зміни щодо політики пам'яті в Україні.

Методи дослідження включають у себе аналіз історико-інформаційної бази, синтез, усно-історичний метод, класифікацію та узагальнення.

Усно-історичний метод вивчення Голодомору передбачає використання особистих свідчень, спогадів та історій людей, які пережили цю трагедію. Цей метод дозволяє отримати унікальні та особисті перспективи на події, що сталися під час Голодомору. Основна ідея полягає в тому, щоб вивчати історію через очі тих, хто безпосередньо відчув наслідки цієї катастрофи.

Організація усно-історичного дослідження включає в себе інтерв'ювання свідків та осіб, які зберегли пам'ять про Голодомор. Під час спілкування з цими людьми дослідник здійснює вислуховування їхніх переживань, вражень та думок стосовно подій. Головною метою є збір і збереження особистих наративів, які відображають втрати, страждання і вплив Голодомору на життя людей.

Усно-історичний метод може також включати в себе аналіз аудіо- та відеозаписів, фотографій, листів та інших особистих матеріалів, що допомагають доповнити та поглибити розуміння історії Голодомору через особисті переживання та свідчення тих, хто пройшов через цей важкий період.

Логіка дослідження зумовила наступну **структуру роботи**: вступ; 4 розділи, кожен з яких складається з підрозділів; короткий висновок до кожного розділу; висновки, додаток та список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Основні джерела дослідження трагедії Голодомору

Інформаційна база дослідження була сформована на основі літератури та джерел, які були необхідні для розуміння загальних тенденцій та реконструкції контексту. З об'єктивних причин обсяг використаних джерел та літератури є обмеженим і не охоплює всієї різноманітності літератури про Голодомор 1932-1933 років в Україні, оскільки її кількість постійно зростає, відкриваючи нові аспекти досліджуваної проблеми. У зв'язку з цим вибір джерел здійснюється вибірково, враховуючи їхню значну кількість і технічну доступність.

Враховуючи специфіку досліджуваної теми, декілька блоків літератури, представлені в історіографії, можуть розглядатися як джерела, оскільки наукове вивчення розглядуваної проблеми є невід'ємною частиною її відображення в суспільній думці. Мова йде про рецепції теми Голодомору в різних сферах суспільного життя в післявоєнний період.

Основні джерела дослідження трагедії Голодомору в Україні включають:

1. Документи та архіви:

- Звіти та документи радянських органів, що стосуються колективізації та продовольчих кампаній.

- Матеріали з архівів Московії та регіональних архівів України.

2. Спогади та історії очевидців:

- Свідчення осіб, які пережили Голодомор, записані усно або письмово.
- Публікації мемуарів осіб, які свідчили про трагедію.

3. Історична література:

- Дослідження та монографії істориків, присвячені Голодомору.
- Історіографічні роботи, що аналізують події та причини трагедії.

4. Фотодокументи та художні твори:

- Фотографії, які фіксують наслідки Голодомору.
- Художні твори (живопис, література) про тему Голодомору.

5. Джерела зарубіжних архівів та досліджень:

- Архіви та публікації з історії Голодомору в інших країнах.

6. Наукові статті та публікації:

- Сучасні наукові статті, що присвячені різним аспектам Голодомору.

У даній роботі була спроба використовувати історіографічні дослідження, створені в Україні після Незалежності, через їхню об'єктивність та можливість застосування різноманітних методів обробки та використання актуальних та нових джерел, які мають інтерес для нашого дослідження. У меншій мірі була використана історіографія міжвоєнного та післявоєнного періодів через невизначеність у їхньому трактуванні та обмеженість доступу до достатньої кількості. Ці роботи мали певні тенденційності, оскільки українці, які пережили Голодомор, ще не були готові до відтворення свого найболючішого травматичного досвіду.

Проаналізуємо літературу, яка прямо присвячена сучасним дослідженням з історії Голодомору. Вітчизняний історик та керівник Асоціації дослідження Голодоморів в Україні, Василь Марочко, зауважив, що на 2013 рік у світі налічувалося приблизно 18 тис. публікацій з історії голоду в 1932-1933 роках, які зафіксовані бібліографами України¹. За розрахунками В. Гудзя², кількість наукових публікацій на 2018 рік вже перевищила 20 тисяч. Автор вказує, що не кожна подія з історії України чи світової історії викликала за останні десятиліття такий великий інтерес науковців, як голод 1933 року в Україні.

Цю трагедію відрізняють від голоду в інших регіонах СРСР, і науковці та політики характеризують її як Голодомор чи геноцид. Зазначається, що цей великий інтерес до цих трагічних подій вітчизняної історії вимагає систематизації та осмисленого аналізу всього комплексу наукових досліджень. У даній роботі враховано, що протягом останніх років накопичився значний обсяг історіографічної літератури, включаючи сучасні монографії та дисертації, які потребують окремого розгляду на рівні рефлексії історіографії історіографічних досліджень.

¹ Васильєв В.Ю. Голод 1932-1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 27. С.271

² Граціозі Андреа. Наслідки й уроки великого голоду. Слово Просвіти. 2003. Ч.46(214). С. 7.

Голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні є взаємопов'язаними явищами, оскільки радянська влада використовувала голод як засіб придушення антибільшовицького селянського повстанського руху, яким було охоплене українське село. Він виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирив повстанців. Штучність голоду була характерною рисою тоталітарного режиму. Саме на цьому наголошує переважна більшість істориків¹.

Досить цікавими є роботи Костянтина Кондратюка, який досліджував новітню історію України за 1914 - 1945 роки², праці Єфіменко Г.³ та Кульчицького С. про історію комунізму в Україні⁴.

Значний вклад в дослідження проблематики Голодомору доклали Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М., які описали злочини зроблені проти українського народу⁵. Важливим джерелом фіксування та документації події Голодомору 1928-1929 років є книга Людмили Гриневич. Авторка вкладає події у ширший інформаційний та історичний контекст, допомагаючи читачам зрозуміти, як голод вписувався в загальний розвиток суспільства та політики того часу⁶.

Важливі також дослідження В.І. Марочко⁷, О. Стасюк⁸, М.М. Антонович⁹ про Голодомор 1932–1933 рр., а також Н.З. Прокіпа¹⁰ та С.Кульчицького¹¹ про опір українського населення репресивним діям влади СРСР.

---

1 Дубовик Віталій. Реакція іноземних джерел на Голодомор. Суми. 2021. - Ст. 10

2 Костянтин Кондратюк. Новітня історія України. 1914 - 1945 роки. - Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка Львів — 2005.

3 Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). Український історичний журнал. 2014. № 1.

4 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2.

5 Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. - Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000.

6 Людмила Гриневич. Голод 1928- 1929 рр. У радянській Україні. Київ – 2013

7 В.І. Марочко. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні

8 Стасюк О. Нариси про Голодомор. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2019.

9 М.М. Антонович. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид

10 Н.З. Прокіп. Опір українського населення репресивним діям влади СРСР.

11 С.Кульчицький. Голодомор-33: сталінський задум та його виконання.

В Україні сучасною постаттю, яка вивчає проблему Голодомору, є відомий історик С. В. Кульчицький¹. Він є автором численних статей, брошур, монографій та книг, присвячених цьому важливому історичному аспекту.

1.2. Свідчення очевидців Голодомору як джерело вивчення проблематики

Свідчення очевидців Голодомору є важливим та цінним джерелом для вивчення проблематики цієї трагічної події. Очевидці, які пережили Голодомор, надають унікальний і особистий погляд на той період історії. Розглянемо, як їхні свідчення можуть використовуватися в дослідженні:

1. Особисті переживання:

- Свідчення включають особисті враження, емоції та досвід тих, хто став свідком Голодомору.
- Очевидці розповідають про власні страждання, втрати рідних та важкі умови життя в часи голоду.

2. Опис подій:

- Свідчення дозволяють детально описати та розуміти, як відбувалася та розвивалася трагедія в конкретних регіонах та селах.
- Вони надають конкретний контекст та подробиці щодо обставин, які спричинили Голодомор.

3. Документація втрат:

- Очевидці надають інформацію про розмір та характер втрат в їхній спільноті, включаючи кількість померлих та вплив на населення.

4. Специфічні подробиці:

- Індивідуальні свідчення можуть містити унікальні подробиці, які не зафіксовані в офіційних документах чи інших джерелах.

5. Відображення соціально-економічного контексту:

- Свідчення допомагають відтворити соціально-економічний контекст того часу та розкривають, які фактори призвели до голоду.

6. Аспекти психосоціальної динаміки:

¹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2007.

- Вони висвітлюють взаємодію та взаємовідносини між людьми в умовах голоду, що є важливим для розуміння психосоціальної динаміки.

Більш ніж за п'ять десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько-сталінської ідеології «дрібнобуржуазності і меншовартості» годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від Голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали. А носії пам'яті про ті жахливі події тільки потайки й пошепки розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням-проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам'ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей¹.

Свідчення очевидців є живими голосами того, що сталося, і становлять невід'ємну складову для вивчення та реконструкції історії Голодомору з персональної та емоційної перспективи. Власенко С². зібрала документальні свідчення про Голодомор 1932-1933 років. О. Веселова, О. Нікілев та В. Смолій зібрали та упорядкували свідчення про геноцид в Україні 1932-1933 рр³. Також збирав свідчення В. К. Борисенко⁴.

1.3. Стан дослідження проблеми в історіографії

Важливо відзначити, що основні дослідження щодо Голодомору були проведені в період, коли не було достатніх джерел. Через світоглядні перекося авторів спостерігались значні неточності, історіографічні узагальнення та спрощення. Діаспорна публіцистика та історичні дослідження в значній мірі визначали світогляд для українського суспільства під час радянського періоду.

Саме в діаспорі виникли історіографічні узагальнення, терміни та ідеологічні концепції, які потім проникли на материкову частину України і

¹ Дубовик Віталій. Реакція іноземних джерел на Голодомор. Суми. 2021. - Ст. 11

²Світлана Власенко. Документальні свідчення про Голодомор 1932-1933 років. - <http://www.golos.com.ua/article/310050>

³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. - "Калита", 2009.

⁴ Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках/ В. К. Борисенко. - К. : Стило, 2007.

часто використовувалися національно налаштованою частиною суспільства. Таким чином, вивчення цих аспектів також є важливим для розуміння складної мозаїки світових соціальних уявлень про Голодомор.

Дослідження даної проблеми утруднене тим, що на протязі майже всього часу існування СРСР факт голодомору початку 30-х років ХХ ст. радянською ідеологічною машиною заперечувався, хоча публікацій про розвиток сільського господарства в Радянському Союзі видано багато¹. Так, зокрема, у восьмому томі багатотомної «Історії Української РСР», опублікованої у 1977 р. повідомляється, що у «1931-1932 рр. мав місце тимчасовий спад сільськогосподарського виробництва, пов'язаний з подоланням величезних труднощів на шляху завершення колективізації. Вкладаючи основні кошти у велику промисловість і на посилення обороноздатності країни, держава не мала можливості виділити достатні асигнування для потреб соціалістичного сільського господарства. Недостатня забезпеченість технікою, великі втрати живого тягла, реманенту і худоби, відстала культура землеробства не дали змоги одержати запланованих високих врожаїв. До того ж низька виробнича дисципліна призвела до втрат і розбазарювання хліба. Збільшення міського населення, посилення експорту хлібопродуктів змушувало державу збільшувати плани хлібозаготівель, що негативно відбилося на економічному стані колгоспів. На результатах господарювання позначилися також труднощі, викликані шаленим опором класового ворога, ускладненням міжнародної обстановки»². І жодного слова про голод. На згадану тему у радянській історіографії було накладено табу. До того ж чимало документів було у той період знищено. Лише у грудні 1987 р. у республіці було офіційно визнано, що наприкінці 1932 - на початку 1933рр. були серйозні продовольчі труднощі, а «в ряді сільських місцевостей і голод»³.

¹ Попович О. І. Голод 1932-1933 р. на Україні в сучасній українській історіографії (кінець 80-х - 90-ті роки ХХ ст.). - Серія «Історія» № 7, 2002 - 168 ст.

² Слинко І.І. Підсумки першої п'ятирічки в сільському господарстві // Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. - Т.6 / Під ред. П.П. Гудзенко. - К., 1977. - С. 235.

³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. - К., 1990. - С. 6.

У сучасній історіографії як спеціальній галузі історичної науки ще не вироблено універсальної системи класифікації історіографічних джерел, оскільки для кожного історичного періоду характерні специфічні різновиди джерел.

За останні роки джерельна база для наукового вивчення Голодомору 1932-1933 років зростала, розширювалася та поповнювалася якісно, набуваючи нових класифікацій на швидкому рівні. Важливо врахувати, що в період радянського правління основні групи джерел для вивчення Голодомору базувалися на існуванні лише матеріалів комуністичної номенклатури, публікацій у пресі, збірників документів партії та уряду, статистичних даних, довідників, енциклопедій тощо. Під час радянського періоду було заборонено проведення наукових досліджень щодо Голодомору у монографіях та статтях, і навіть згадки про цей голод були приховані. Однак історичні факти, пов'язані з передумовами, причинами та наслідками так званих "продовольчих труднощів", все ж друкувалися в матеріалах журналістів, письменників та дисидентів.

Оприлюднення раніше засекречених радянських архівних фондів на зламі 80-90-х рр. та легалізація теми Великого голоду в період горбачовської перебудови відкрило доступ до вражаючих документів, які підтвердили акт геноциду здійснений на підрадянських українських землях.

У глобальній науковій спільноті зафіксовано понад 20 тисяч публікацій, присвячених історії Голодомору, згідно з українськими бібліографами. Проте зростання обсягу історичних джерел з історії та історіографії голоду 1932-1933 років, на нашу думку, виходить за рамки можливостей ефективної обробки та систематизації матеріалу. Це може впливати на якість монографій, які присвячені аналізу джерельної бази та висвітленню світових досягнень історичної науки з питань Голодомору. У цьому розділі ми провели аналіз основних історичних джерел, використана історіографічна база є репрезентативною для комплексного та всебічного вивчення проблеми Голодомору в межах даного дослідження. Джерелознавчий аналіз підтверджує,

що якісний та кількісний обсяг такої бази дозволяє вирішувати наукові завдання, поставлені перед нами.

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ

2.1. Відродження української нації у боротьбі за незалежність 1917-1921 років

Відстоювання України за набуття її незалежності сягає далеких років давнини. Українці пролили багато крові за свою країну, тому, коли була звістка про зречення Миколи II, 4 березня (17 березня) 1917 року, українські політичні та громадські організації створили представницький орган в Україні. Цей орган було створено у Києві і дано назву Українська Центральна Рада (УЦР). Влітку 1917 р. в Україні діяло 30 партій, половина з яких входила до Комуністичної партії України¹.

6–8 (19–21) квітня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, який перетворив Українську Центральну Раду на всеукраїнський представницький орган із законодавчими повноваженнями. Головою Центральної Ради таємним голосуванням обрали Михайла Грушевського, його заступниками Володимира Винниченка та Сергія Єфремова².

Під тиском представників найактивнішої на той час верстви українського суспільства – по фронтових і тилкових російських гарнізонах було розпорощено майже двох мільйонів солдатів і офіцерів, які, незважаючи на заборону Тимчасового уряду, зібралися в червні в Києві на II Конгрес. Всеукраїнський військовий з'їзд – УЦР 10 (23 червня 1917 р. на I Загальних Зборах проголосив автономний статус України: «Відтепер ми самі будемо будувати своє життя»³.

Створено виконавчий орган Центрального комітету України – Генеральний секретар на чолі з В. Винниченком. Проголошення самовизначення, встановлення уряду України і, насамперед, підтримка народу та армії дій

¹ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021.- С. 13.

² Український інститут національної пам'яті. 1917 - розпочав роботу Всеукраїнський національний конгрес - <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/19/1917-rozпочav-robotu-vseukrayinskyu-nacionalnyu-kongres>

³ Чотири Універсали / упоряд. В. Конашевич. Київ: Добровільне товариство книголюбів України, 1990. - С. 6.

центрального уряду України змусили Тимчасовий уряд подумати над врегулюванням відносин задля збереження України у складі ССРСР.

Радником РСФРР не дочекався визначеного Народними зборами дня виборів Установчих зборів України (9 січня 1918 р.) і вжив превентивних заходів для зриву та спричинення воєнних дій на теренах України¹.

Під захистом окупаційної армії російські більшовики 11 (24) і 12 (25) грудня 1917 р. провели так званий Всеукраїнський з'їзд Рад, вважаючи його продовженням роботи з'їзду Рад в Україні. І хоча делегати становлять менше третини існуючих рад в Україні і майже не мають представників селянства, яке становить понад 80 відсотків населення, з'їзд все ж таки претендує на те, щоб бути виразником інтересів усієї України.

12 (25) грудня 1917 р. цей з'їзд проголосив Україну республікою робітничих і селянських депутатів і залишив її Народною Українською Республікою. Законодавчі, виконавчі та контрольні органи – Центральний виконавчий комітет (ЦВК) Ради України прийнято. А вже грудня 1917 р. ЦК затвердив склад більшовицького уряду – Народного Секретаріату, який поширив на Україну російські декрети та діяв у тісному контакті з наглядом Народного Секретаріату та безпосередньому керівництві вищих органів держави та уряду російської партії більшовиків².

Після дивних претензій на радянську владу в Україні Росія розпочала активні військові дії. 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.) В. Антонов-Овсієнко віддав наказ російським військам напасти на УНР. Ніде вони майже не зустрічали серйозного опору – українські частини діяли нескоординовано, а інколи під впливом більшовицької агітації взагалі відмовлялися воювати. Підбадьорене першими успіхами, більшовицьке командування готувалося до наступу на Київ³.

¹ О. Б. Кудлай. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 89.

² Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький, 2002. - С. 178.

³ Романько І.І. Воєна історія України ХХ — на початку ХХІ століття./ Навчальний посібник Ч. 2./ Кропивницький 2021. - С. 25.

Російська армія ввела військові дії проти України у 3-ох напрямках: Гомель – Чернігів – Київ; Брянськ – Хутір Михайлівський – Кролевець – Конотоп – Ніжин – Бахмач – Київ; Харків-Полтава-Київ. Начальником російських окупаційних військ було призначено колишнього офіцера царської армії, лівий есер М. Муравйов. По всій Україні точилися запеклі бої.

В умовах російсько-української війни 9 (22) січня 1918 р. було ухвалено Четвертий Універсал¹.

Генерал проголосив Українську Народну Республіку «самостійною, вільною і суверенною державою українського народу», а її виконавчий орган — Генеральний писар — Радою Народних Міністрів, якій доручено продовжувати переговори з центральними державами (Німеччиною), Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії) та укладення мирного договору².

Поки тривали військові дії по всій Україні, Українська Радянська Соціалістична Республіка продовжувала розбудовувати свій державний устрій. 29 квітня 1918 р. було прийнято Конституцію УНР, яка проголошувала встановлення в Україні парламентського ладу. Відповідно до Конституції корпораціям і громадам надається автономія. Виконавча влада на всіх рівнях має обиратися народом і підзвітна народу. Проте Конституція УНР так і не була втілена в життя.

29 квітня 1918 р. на з'їзді Всеукраїнського хліборобського з'їзду за згодою німецького військового командування республіканський уряд УНР було розпущено, а Павла Скоропадського проголошено батьком гетьмана України, який централізує всю владу й оголосив нову назву країни — держава Україна³.

У внутрішній політиці Павло Скоропадський велику увагу приділяє розбудові українського державного інституту. Відкрито українські банки, продовжено формування регулярної української армії, відновлено Січовий стрілецький корпус. Активно розвивати національну культуру: визнання української мови державною, українізація освіти, заснування Української

¹ О. Б. Кудлай. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 532.

² Чотири Універсали / упоряд. В. Конашевич. Київ: Добровільне товариство книголюбів України, 1990. - С. 6.

³ Реабілітовані історією. Харківська область: Кн. 1. Ч. 2. Харків, 2008. - С. 7.

академії наук на чолі з В. Вернадським, утворення Державного сенату - вищого судового органу, Національного архіву, Державної бібліотеки, Музею історії України, Кам'янець-Подільський університет, Катеринослав, Київ. Проте гетьман П. Скоропадський та його уряд не представляли інтересів українського народу в земельному питанні, яке для нього було головним¹.

Російські війська продовжують атакувати та окупувати українські міста: 12 січня 1919 р. вони зайняли Чернігів, 19 січня - Полтаву, 27 січня - Катеринослав, 5 лютого - Київ. 16 січня 1919 року Рада УНР офіційно проголосила війну радянській Росії у відповідь на вторгнення в Україну².

Особливо важливою подією стало урочисте проголошення Генеральною Директорією УНР 22 січня 1919 р. про акт злуки УНР і ЗУНР в одній державі. Єдина в Україні соборна родина, отримала історична назва Закону Злуки. Це посилює можливість визволення української території та захисту держави³.

В умовах військової агресії в окупованій Україні Кремль прискорив розвиток інституцій окупаційного управління та створив маріонеткові структури під прикриттям української влади. З 6 по 10 березня 1919 р. у Харкові під керівництвом члена ЦК КП(б)У Я. Я. Свердлова засідав 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад, який ратифікував Конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки. Він базується на Конституції РРФСР. Навіть назва цього квазідержавного утворення нібито схожа на назву держави-окупанта – РРФСР.

Відповідно до Конституції Радянський Союз був незалежною державою, але РРФСР не вважала його окремою республікою. Про це 19 березня 1919 р. (тобто після прийняття Конституції УСРР) на VIII з'їзді РКП(б) заявив лідер більшовиків РРФСР В. Ленін, виступаючи з останньою промовою: «...мабуть, ми напишемо ще кілька програм. І писати їх зараз, коли на зміну старій

1 Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. С. 45.

2 Володимир Лук'янюк. Друга російсько-українська війна - https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=01&Day=16&a=Q&fbclid=IwAR0pzdMj72K-pGMcwq_LRvV6XEptouIj8V-7gBQpwLHFkyrhIlCdwWXbn4

3 Костянтин Кондратюк. Новітня історія України. 1914 - 1945 роки. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка Львів, 2005. С. 46.

Російській імперії є лише одна радянська республіка, буде зарано. Навіть Фінляндія, звичайно, на шляху до радянської республіки, ще не прибула»¹.

23 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б), відкидаючи всі конвенції з «українського питання», постановило: «Пропонується ЦК КП(б)У поставити питання про те, коли і в якій формі можна здійснити приєднання України до радянської Росії»². «Українське питання» вирішило наступне: «Запропонувати ЦК КП(б)У поставити питання про те, коли і в якій формі можна здійснити злиття України з радянською Росією»³.

Тривале пограбування, терор і репресії в Україні призвели до відкритого опору українського народу російським загарбникам. З квітня 1919 р. збройні виступи українців набули систематичного та масового характеру. Опір українського народу поступово переріс у масштабну національно-визвольну боротьбу, що знайшло відображення на тогочасних плакатах.

Поки по всій Україні тривали бойові дії, УЦР продовжила розбудову державного устрою. 29 квітня 1918 р. було ухвалено Конституцію УНР, яка декларувала в Україні парламентський устрій. Значні права самоврядування за Конституцією отримували волості і громади. Виконавча влада усіх рівнів мала бути виборною й підзвітною народу проте Конституцію УНР так і не було запроваджено⁴.

По всій території окупованої України діяли повстанські загони, командирів у яких називали отаманами. Майже всі з них заявили про свою вірність Головному отаману Армії УНР - С. Петлюрі. До літа 1919 р. чисельність загонів, у тому числі й отамана Зеленого, перевищила 30 тис. осіб. На території УНР виникли декілька автономних республік: Чорноліська, Мліївська, Холодноярська, Трипільська, Ямпільська, Чигиринська та інші.

Задля мети знищити національно-визвольний рух окупаційний режим розвертав проти українців «червоний терор». 16 липня 1919 р. Українська

¹ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. - С. 176.

² Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 131

³ Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 131

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 175

національна рада оборони робітників і селян України видала постанову Х. Раковського та заступника військового комісара Дзевялтовського, звернулися з проханням про застосування системи заручників¹.

На кінець 1919 — першу половину 1920 р. припав пік бойових дій Червоної Армії проти українського національно-визвольного руху. 21 квітня 1920 р. Петлюра досяг угоди з Польщею щодо спільних військових дій проти РРФСР. 25 квітня 1920 року розпочалася польсько-російська війна. 6 травня 1920 року об'єднане українсько-польське військо визволило Київ. Проте під натиском переважаючої російської армії українська армія відбивалася на лінії Львів — Вісла.

При виникненні нових конфліктів між регулярними арміями Польщі, України та Росії знову став активним український визвольний рух, який советські окупанти назвали «петлюрівщиною». Щоб принизити і принизити імідж українського народу та національно-визвольного руху, окупаційний режим навів на нього ярлики «петлюрівця», «буржуазного націоналіста» та «бандита». Як сказано в доповіді Тупнадзвицького, за 10 місяців 1920 р. окупаційний режим відійшов від боротьби, 444 вівсянці - керівник українського національно-визвольного руху - 189 з них загинули в бойовій армії, 9 осіб розстріляно, 84 особи заарештовано, були помилувані після страти та добровільно прийняти здачу – 162².

Визвольний рух охоплював багато верств українського громадянського суспільства. Про участь у підпільно-нелегітимній національно-визвольній боротьбі свідчать документи кримінального архіву – Державного секторального архіву СБУ. В результаті кровопролитних воєн, змішаних операцій, спрямованих на створення квазікомуністичних урядів і маріонеткових посад під прикриттям української влади, РРФСР окупувала українську територію, розділила її та анексувала частину цієї території, встановивши диктатуру Російської комуністичної більшовицької партії на українській землі та

¹ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. С. 234.

² Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2. С. 64.

проводячи широке переслідування та терор проти українців. Після військової окупації з частковою анексією Україна втратила значну частину своєї етнічної території, на якій проживає понад 5 мільйонів українців.

2.2. Масовий штучний голод 1921-1923 років

29 липня 1921 року в Україні почався голод. Після того, як РРФСР окупувала Україну і в січні 1921 р. встановила комуністичний тоталітарний режим, більшість українського населення залишилася без заробітної плати, а продзагін продовжував грабувати¹.

У 1921 р. Україна отримала з Москви надзвичайно великий продовольчий план у розмірі 117 млн. пудів (1,9 млн. тонн). 60 мільйонів фунтів (978 000 тонн) буде експортовано з України до країни-окупанта, оскільки постачання продовольства допоможе більшовикам утримувати владу в Росії². 8 липня 1921 р. В. Ленін у телеграмі до ЦК КП(б)У просив щодня надсилати до Росії не менше 74 вагонів хліба і повідомляти ЦК по телефону. УРСР РРФСР і Раднарком РРФСР. Діяльність місії поширювалась і на південні райони Радянського Союзу, де через відсутність снігу вимерзли озимі, а ярові сіяли на сухому, переважно непошкодженому ґрунті. Продовольство збирали за участю озброєних підрозділів.

За розпорядженням В. Леніна на українські землі були перекинуті додаткові військові частини. У статті «Записки про заходи боротьби з голодом і посилення господарської роботи», написаній на початку липня 1921 р., він писав: «Якщо постраждала від неврожаю і голоду територія (йдеться про Поволжя Росії) займає 25-мільйонну територію, чи не найреволюційніший комплекс заходів приведе молодь з цього ж краю в армію? В кількості близько 500 000 багнетів? (а може навіть до 1 мільйона?). Хоч якоюсь мірою допомогти людям (в Росії), тому що ми частину голодних нагодуємо, а може хоч якимось допоможемо голодним, відправляючи пакунки додому з хлібом. Це вперше. І

¹ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. - С. 56.

² Греченко В.А Історія та культура України. - Харків -2017. - С. 296.

збери два: покладіть цей ½ мільйона на Україну, щоб сприяти зміцненню чистого корисливого пролетаріату, особливо усвідомлюючи і відчуваючи несправедливість перед жадібністю багатих селян на Україні»¹.

3 вересня 1921 р. В. Ленін надіслав телеграму до голови Раднаркому УСРР Х. Раковський просив терміново набрати 20 тис. добровольців до загонів промислової міліції, які займалися конфіскацією продовольства в українців².

Так звана «Компродівська мітла» – Народний комітет продовольства, який керував продовольчим постачанням, розподілом продовольства серед населення та постачанням продовольства Червоної Армії – виснажує навіть неушкоджені запаси насіння у фермерських господарствах. Після місяців грабунку в українських селах майже не залишилося їжі. У Махні Гуляйпільського повіту Запорізької губернії та Херсонського повіту Одеської губернії голод щомісяця поширювався на нові території. У липні 1922 р. п'ять південних губерній України, частково Полтавська та Харківська, голодували; окремі повіти Кременчуцької губернії. Про це свідчить карта «Голод в Україні»³.

Наявність голоду в Україні ретельно приховувалась від світової спільноти. Уряд УНР в екзилі одним із перших сповістив світ про голод в Україні ще восени 1921 р. Офіційне визнання голоду на півдні України виявилось багато в чому декларативним не лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також й того, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР⁴. Першими допомогу Україні запропонували меноніти США, Канади та Нідерландів. У 1923 році в Україні виникло представництво Міжнародного союзу допомоги дітям.

Діяльність цих організацій в Україні тривала з березня 1922 р. по серпень 1923 р. Україна отримала від іноземних організацій 2,3 млн. пудів (37,7 тис. тонн) продовольства (лише 8 % від загальної кількості іноземних пожертвувань радянським республікам). Без участі іноземних гуманітарних організацій

¹ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. С. 256.

² Реабілітовані історією. Харківська область: Кн. 1. Ч. 2. Харків, 2008. - С. 7.

³ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. С. 34

⁴ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. 55 с.

масштаби жертв штучного голоду в Україні були б значно більшими. Вони врятували життя близько 1,8 млн українців. Проте інформація про внесок і роль міжнародних меценатів замовчувалась радянською пресою, а українських партнерів у 1930-х роках звинувачували в шпигунстві та переслідували.

Злочини окупаційної влади проявляються також у відверто цинічному використанні голоду з метою зміцнення свого становища. Масовий штучний голод комуністичний режим використав і для пограбування Церкви. 19 березня 1922 р. В. Ленін у листі до Молотова і членів Політбюро під грифом «цілком таємно», закликав: «Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найбільш скаженою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору»¹. Результати кампанії з вивезення цінностей з церкви – 3 фунти 3 фунти (50 кг) і 75 золотих монет, понад 3105 фунтів (50,6 тис. кг) срібла, 125 карб. золота і 8615 срібло, 858 діамантів загальною вагою 1469 карат, інші дорогоцінні каміння та метали. Статки, зібрані Церквою, оцінюють у понад 834 тис. Карб.

В умовах голоду комуністичний уряд продовжував експорт зерна. В умовах неодноразової посухи в степових провінціях було експортовано 13,5 млн. пудів (221 тис. тонн) зерна. Продовольчі позики фермерам на суму 5,8 млн фунтів стерлінгів (95 000 тонн) зерна та насіння - додатково 4,2 млн фунтів (68 000 тонн) т) не вдалося покрити дефіцит зерна за рахунок експорту зерна². За таких обставин 18 жовтня 1922 р. ВУЦВК видав постанову про розпуск Центрального комітету допомоги голодуючим і місцевих органів для забезпечення допомоги міжнародних благодійних організацій. Натомість були створені комітети з ліквідації наслідків голоду, які зосереджувалися на підтримці виробничої діяльності сільськогосподарських колективів, а не на голоді окремих людей. Вивіз зерна до РРФСР та інших республік значно виснажив хлібні ресурси України³.

¹ Известия ЦК КПСС. Москва, 1990. № 4 (303). С. 191.

² Греченко В.А Історія та культура України. Харків, 2017. С. 301.

³ Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. Київ: Науко ва думка, 1993.

7 червня 1923 р. українська емігрантська газета «Сільська Канада» опублікувала: "На засіданні ВУЦК у Харкові 12 квітня нарком охорони здоров'я Більшовик Гуревич говорив про дитячу смертність в Україні. Бо безпритульність перед владою здорова дитина... Голод і чума винищували в Україні цілі групи багатодітних сімей. Особливо багато гинуть діти. Рівень дитячої смертності досягає 70%, тобто в середньому з 10 новонароджених виживає лише 3»¹.

Намагаючись захиститися від повного пограбування окупантами, українці розгорнули збройну боротьбу, яка згодом переросла у національно-визвольний рух. Коли застосування військ і каральних підрозділів для придушення опору не вдалося, комуністичний тоталітарний режим вдався до масового штучного голоду, який охопив частину України. У результаті до кінця 1921 р. український збройний рух опору втратив широку підтримку на селі².

Люди помирали від голоду, не маючи змоги прогодуватися, в результаті чого населення невгамовно зменшувалася. Масштабний штучний голод 1921-23 рр. придушив український опір жорстокіше, ніж каральні акції.

У січні 1928 року комуністичний режим запровадив так звані «надзвичайні заходи», тобто, відновив методи та принципи розподілу хліба та продовольства (звідси карткова система хлібозабезпечення з 1929 року). Ініціатором та натхненником нової, але забутої продрозверстки був Йосип Сталін.

В українському селі почав діяти карально-репресивний механізм систематичного позбавлення селян хліба через запровадження натуральної повинності у формі «судової» держави³.

Сталін насторожено ставився до України — республіки, яка за економічним і людським потенціалом дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Розверстка хлібозаготівель у регіонах була суто волюнтаристським актом, і ми не зможемо документально обґрунтувати, чому

¹ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто – Київ: Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр, Інститут української археографії Академії наук України, 1992. С. 663.

² З промови Й. Сталіна «Про правий ухил у ВКП(б)» від 22 квітня 1929 р. на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) про хлібні заготівлі. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: збірник матеріалів і документів. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1929.php>

³ Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький, 2002. - С. 67.

Україна змушена була віддати державі з урожаю 1930 року 7 675 тис. тонн зерна, тоді як Центральна чорноземна область і Середньо-Волзький, Нижньо-Волзький та Північно-Кавказький краї, разом узяті — 7 356 тис. тонн. Ні в роки непу, ні до революції Україна не виробляла стільки зерна, скільки чотири інші регіони товарного землеробства Європейської Росії, разом узяті¹.

З прийняттям НДР і заміною продовольчої розкладки продовольчим податком (продовольчий податок діяв на Поділлі з 1922 р.) хлібозабезпечення суттєво не змінилося. План 1922 року передбачав збір зерна в розмірі 150 мільйонів фунтів стерлінгів. Але до 1923 року це зросло до 170 мільйонів фунтів стерлінгів. Збільшуючись рік від року, це число досягло 265 мільйонів фунтів до 1923 року. У 1928 році 21 і 1931 рік - 434 млн ящиків хліба².

6 травня 1932 р. Верховна Рада УСРР і ЦК КП(б)У затвердили річний план постачання Україні хліба в кількості 356 млн. ящиків хліба, скорочено лише на 356 шт. мільйон коробок хліба. 18% порівняно з минулим роком (по всіх інших республіках план зменшено на 30%) і це через голод, який вже лютував серед українців.

В Україні це можна було передбачити ще в 1925 р., оскільки надмірне прискорення темпів і масштабів форсованих методів хлібозаготівлі почалося з прийняттям планів керівництва. Сталінізм пов'язаний з надмірною індустріалізацією країни. Процес індустріалізації був оголошений XIV з'їздом КП(б)У в 1925 р., здійснювався б за рахунок села, щоб була вирішена різниця між цінами на продукцію промисловості та сільського господарства. За підрахунками економістів, українське селянство перед війною втратило 300 млн. золотих карбованців, або 20 карбованців на десятину орної площі, внаслідок штучно встановленої різниці цін на суспільні продукти сільського господарства та промисловості для вилучення грошей на розвиток промисловості. Іншими словами, якщо до Першої світової війни український

¹ Станіслав Кульчицький. Голодомор 1932—1933 років у світлі останніх досліджень. ISSN 1819-7329. Світогляд No5 (43), 2013 — 79ст.

² Голодомор як засіб політичного терору: 44. матеріали наук.-практ. конференцій / Ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол.), М. Г. Баландюк, 45. В. І. Лазаренко та ін. - Вінниця: Книга-Вега, 46. 2004. - С. 156 .

селянин міг купити промисловий продукт за 1 пуд зерна, то тепер він мав би заплатити за той самий продукт 5 фунтів¹.

Секретар ЦК ВКП(б) Сталін в циркулярі, розісланому партійним організаціям країни, зазначав: «По-перше, треба реорганізувати партійні організації, дати їм зрозуміти, що постачання — це вся партійна справа... Треба влити надлишки села, використовуючи оподаткування, кредитування фермерів»².

З метою зміцнення планів хлібозаготівель та їх виконання 11 січня 1928 р. ЦВК і ЦК УСРР прийняли ще один закон про самооподаткування «Про поповнення і зміну постанов ВЦВК і ЦВК. Постанови Раднаркому Радянського Союзу від 24 серпня 1927 р. про самооподаткування населення». На відміну від попередніх законів про самооподаткування, які передбачали добровільну мобілізацію коштів фермерами для «задоволення місцевих суспільних потреб», новий закон визначав примусові заходи для фермерів.

Отже, прийнятий у січні 1928 р. закон про самооподаткування відіграв в українському селі вкрай негативну роль. Використовуючи це як законний засіб, влада негайно запровадила повну й насильницьку конфіскацію хліба (в деяких селах Запорізького та Проскурівського повітів 150% сільськогосподарського податку надходило від самооподаткування). Великий тиск на фермерів шляхом вимагання грошей через систему самооподаткування викликав серед них духовний та фізичний протест. Тому що окрім того, що вони самі сплачують податки, вони ще мають сплачувати сільськогосподарські податки, сплачувати позики, кредит, державне страхування, землеустрій тощо.

У зведенні ДПУ «Про ставлення окремих груп села до акції самовираження», надісланому секретарю Вінницького окружного комісару ПК(б)У в січні 1928 р., зазначено, що виступи на сходах села мали такий зміст: Система обов'язкового самооподаткування викликає невдоволення. Заяви у газеті про збір 35% не відображають дійсність. Такі умови життя є

1 Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. - С 320.

2 Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-1356. Оп. 1. Спр. Арк. 89. URL: <http://www.golodomor.kharkov.ua/docs.php?page=13&doc=141>

нестабільними та несприятливими для зміцнення економіки. Відчуття, що населення залишиться бідним назавжди, посилюється. Потрібно розуміти, що податки, самообкладання та кредити не є засобами для підготовки до війни. Як рішення, можливо, держава повинна взяти на себе більше обов'язків у цьому плані. Важливо уникати повторення історії радянської влади, яка, здавалося б, "дерла шкіру" з селян. Село повинно зберегти самостійність і уникнути втрати контролю над важливими аспектами життя.¹

У листі секретаря Тульчинського райкому партії Марченка до секретаря ЦВК КП(б)У Кагановича від 20 січня йдеться: «Після того, як у січні ми почали примусове розгортання запасів хліба, ми одразу ввели низку суворих репресій... 22 людини було заарештовано, 15 осіб засуджено, а хліб у них конфісковано. Ми самі почали вживати ці заходи. Небезпеки та ризики очевидні, і немає чіткого напрямку щодо курсу правосуддя...²»

У результаті цих репресивних дій уряду введення позаекономічного примусу в хлібозаготівельну політику дозволило зібрати 29 млн. пудів зерна замість 25 млн. пудів, які планувалися в січні 1928 р. План було виконано в Україні на 116%.

Але це призвело до руйнівних ринків зерна, сіючи нестабільність і загострюючи внутрішньополітичну ситуацію. Але цей захід змушує аграріїв збирати врожай прямо з поля. Про це зазначалося в директиві секретаря Вінницького райкому партії ПК(б)У Островського від 10 липня 1928 р.: "Повністю конфіденційно. До всіх рівнів райкомів. Враховуючи те, що цього року зима-весна дуже несприятлива для степових районів, велика кількість загиблих озимих культур, а також те, що ми зібрали значні надлишки врожаю зерна з села - ця вирішальна ситуація поставила питання Радянської партії і уряду про нагальну необхідність заготівлі насіння озимих... З цією метою сільськогосподарські кооперативи розгорнуть кампанію по укладанню

¹ Людмила Гриневич. Голод 1928-1929 рр. У радянській Україні. Київ 2013. С. 38.

² Великий голод в Україні 1932-1933 років: у 4 т. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. К.: «Вид. дім. Києво-Могилянська академія», 2008.

оригіналу договору з колективами землевласників, громадами та фермерами про закупівлю озимих культур»¹.

1928 р. фактично став останнім роком відносного демографічного благополуччя і спокою в Україні. У наступні роки еволюційний процес скорочення смертності був порушений жорстокими соціально-політичними експериментами, які призвели до масштабних людських втрат. У 1929 р. після заяви Сталіна про початок політики «Великого перелому», що передбачала масову примусову колективізацію сільського господарства, розкуркулення та форсовану індустріалізацію країни, відбулося різке погіршення усіх кількісних та якісних характеристик відтворення населення України, апогеєм якого стала демографічна катастрофа 1932-1933 рр.².

Чи була альтернатива сталінській хлібозаготівельній атаці? Рівноважна цінова політика на внутрішньому ринку могла вирішити нову кризу. Комуністичний тоталітарний режим обрав придушення «руйнівників» і політику «ліквідації куркульського класу». Виникло глобальне і фатальне питання про ціну: Скільки коштує закордонний хліб і техніка для новобудов на першу 5-річку? Яку цінність для більшовицького вождя мало життя селянина? Для Сталіна питання пріоритетів було неактуальне. Він хотів побудувати в Радянському Союзі військово-промисловий комплекс, якого інші країни будуть постійно боятися. Легка промисловість (група «Б») не є першочерговою, як і людське життя. Марочко слушно сказав, що Європа, можливо, не хотіла пускати «червоного півня» на користь соціалістичного первістка, тому не надала кредитів і допомоги. Проте країна торгувала з Радянським Союзом і не заперечувала проти поїздок західних інженерів.

Під час хлібозаготівельної кампанії 1929-1930 рр. з України було вивезено 310 млн. пудів, що еквівалентно 5 млн. тонн (саме стільки зерна тоді експортував Радянський Союз). Суцільна колективізація, яка почалася в Україні в 1930 р., швидко поглинула селянські господарства. У березні 1930р. 23 594

¹ Великий голод в Україні 1932—1933 років: у 4 т. — Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. — К.: «Вид. д-м. Києво-Могилянська академія», 2008.

² Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25-26 вересня 2008 р. К.: Києво-Могилянська академія, 2009.- 313 ст.

колгоспи становлять 64,4% фермерських господарств. Усе підлягало соціалізації, що викликало відчайдушний опір українців. Й. Сталін оголосив себе «запаморочливим від успіху»¹ і водночас щасливим від цього успіху, оскільки процес колективізації відбувався за його планом. На початок Голодомору-геноциду 69,1% селянських господарств були колгоспними, на них припадало 87% орних земель. Колгоспники повідомляли про відсоткове охоплення районів, наділеність землею та худобою, згуртованість селянських господарств, але не показники економічної діяльності. За два роки колективізації поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на чверть, свиней — на 55 %, овець — на 40 %.

Систематичне вилучення хліба в колгоспах характеризується політико-ідеологічним культом. Його формами стали «червоні валки», діяльність «тяглових бригад», запропоновані «плани контрнаступу», оголошення 5-денної «страйкової» дати вилучення хліба з колгоспу, навіть розпочато «соціалістичне змагання».

Увечері громадські машини везуть тіла загиблих колгоспників на цвинтар, а вранці майже бездиханних коней прив'язують до «червоного катка»².

«У колгоспах, які допускають розкрадання хліба з колгоспу та умисне зрив хлібозаготівель, застосовувати натуральне покарання у вигляді покладення додаткових обов'язків із забезпечення м'ясом у нормі 15 місяців м'яса. Для цього колгоспу, як для усупільненого стада, так і для індивідуального стада власника колгоспу... Штраф не знімає з колгоспу всієї відповідальності за виконання плану зернових поставок»³.

Таким чином, стягнення штрафу в розмірі ставки податку на м'ясо протягом 15 місяців без звільнення від виконання плану хлібозаготівель для суду рівноцінне повному позбавленню фермерської сім'ї джерел харчового білка, коли виробник хліба прекрасно розуміє, що немає на полі залишилося поодиноке зерно, і тому фермер не може виконати графік доставки зерна.

¹ З промови Й. Сталіна «Про правий ухил у ВКП(б)» від 22 квітня 1929 р. на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) про хлібні заготівлі. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: збірник матеріалів і документів. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1929.php>

² Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021.

³ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021.

Колгоспників штрафували натуральними штрафами, скасовували трудовні, конфіскували худобу та майно. На початку грудня 1932 року, тобто через кілька тижнів після запровадження системи натуральних штрафів, це сталося в 160 колгоспах і 3110 селянських дворах.

Важливо підкреслити психосоціальні та морально-етичні наслідки усвідомлення колгоспниками того, що їх трагічну долю не змінити. У них відібрали землю, пообіцяли колгоспний рай, потім заставили працювати безкоштовно, а в серпні 1932 року власноруч вирощений хліб і все колгоспне майно було оголошено державною власністю. Українських хліборобів морально розорюють, називають злодіями, ледарями, вандалами, судять за те, що вони зрізали «п'ять мозолів» на полях колгоспів і навіть у своєму господарстві. Вони все ще люблять землю, але без тієї пристрасності, без зворушливого діалогу з нею. Колективна форма правління засіяла українські села безіменними могилами, і такий руйнівний ефект не позбавлений моральних наслідків. Українці скаржилися на незаконні дії до органів державної влади, але безрезультатно, оскільки органи влади вдалися до судових репресій проти них¹.

9 листопада 1932 р. Нарком юстиції УСРР санкціонував придушення «диверсантів» хлібозаготівлі. Судова влада вдавалася до жорстких репресій проти тих, хто злісно ухилявся від своїх продовольчих зобов'язань, перш за все проти тих, хто важко заробляв.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав директиву «Про організацію хлібозаготівлі по галузях». Уряд допускає конфіскацію майна, систематично виправдовує репресії проти українців, накладає натуральні штрафи в розмірі ринкової вартості зерна. Директива уповноважує сільраду передавати землю і майно селян, виселяти їх із домівок за межі села та району. «Усі фізичні особи-підприємці, які ухиляються від виконання плану хлібозаготівель, зобов'язані негайно припинити випуск промислових товарів до вичерпання хлібозаготівель» – тому народжується «стадо», комерційні потреби» набуває форми індивідуальних потреб за принципом соціального класу»².

¹ Людмила Гриневич. Голод 1928- 1929 рр. У радянській Україні. Київ – 2013. - С. 41.

² ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5549. Арк. 8; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 383–386; ЦДАВО України. Ф. Оп.

У січні 1933 р. жодна губернія, за винятком Київської (101%), не виконала річного завдання хлібозаготівлі кожної області. Які наслідки передбачали українські аграрії? Відповідь при повній сформованості репресивної системи очевидна: всі селянські господарства стали об'єктом доброго збору та репресій, а разом з тим, у соціально-демографічному сенсі, жертвами Голодомору-геноциду.

Таким чином, комуністичний режим застосував хлібозаготівлі як репресивний організаційно-адміністративний інструмент для створення штучного голоду та вчинення злочину геноциду української нації.

2.3. Голодомор 1932-1933 років як геноцид української нації

Голодомор 1932-1933 років – злочин більшовицького режиму, внаслідок якого загинули мільйони українців. У світовій історії небагато паралелей, які за масштабами, жорстокістю, скептицизмом у втіленні та наслідками можуть зрівнятися з українською трагедією.

Розглянемо різницю між термінами «голодування», «штучне голодування», «Голодомор». Вони мають один корінь (голодний), але відрізняються за змістом і формою. Дослівно слово «голодний» означає недоїдання, навіть на короткий час, внаслідок нестачі їжі, гострої нестачі їжі. Розрізняють кількісний голод (тривалість фізичного голоду) і фізичний голод (нестача в їжі білків, жирів, вуглеводів). У сучасному світі понад 300 мільйонів людей страждають від голоду через кліматичні небезпеки¹.

Уперше термін «голодомор» постає 17 серпня 1933 р. у празькому часописі «Vecerník P.L.», на шпальтах якого була опублікована стаття «Hladomorv SSSR». Західна преса тих років використовувала звичайні лінгвістичні визначення («голод», «голодовка», «хунгер», «груд», «фемін»). У звітах німецьких дипломатів вжито дещо категоричніші тлумачення – «Hungerkatastrophi» (голодова катастрофа) та «Hungersterbens» (смерть від голоду, померлі від

¹ Запали свічку пам'яті: 28 листопада в Україні вшановують пам'ять жертв голодоморів. - <https://tsn.ua/ukrayina/den-pam-yati-zhertv-golodomoru-zberezhi-pam-yat-zberezhi-pravdu-1676341.html>

голоду). В інформаційних повідомленнях підкреслено свідомі дії радянської влади (політика колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, соціальної ізоляції, відвертої конфіскації хліба та майна), які вважалися причиною штучного голоду, а також виокремлювалися обставини замовчування наслідків голодомору (масової смертності, канібалізму, епідемії тифу тощо)¹

Термін «штучно організований голод» з'являється у листі Г. Петровського до Й. Сталіна від 10 червня 1932 р. Голова ВУЦВК процитував кілька скарг українців: «навіщо створили штучний голод, адже у нас був врожай; навіщо насіннєвий матеріал забирали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за тяжких умов їхати за хлібом у не хлібні краї, а не завозять хліб сюди». Подібні запитання лунали у десятках тисяч їхніх скарг, які надходили до приймальні М. Калініна, Й. Сталіна. Це були не запитання, а звинувачення. Отже, не історики й українська діаспора запровадили термін «штучний голод», а його очевидці й жертви.

Почасти хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, забирали бригади до хлібозаготівлі, тому більшість колгоспів у цих районах залишилися «без хліба, без кормів для робочої худоби, без фондів для непрацездатних, для учителів»². Складається враження, що голова уряду України хотів розчулити Й. Сталіна, почути його засудження практики хлібозаготівлі, притягнення винних до відповідальності. Натомість листи В. Чубаря і Г. Петровського не сподобались Й. Сталіну, який вимагав першочергового виконання державного хлібозаготівельного плану.

Тому «Хлібний набіг», ініційований самим Ю. Сталіним у січні 1928 р., був не випадковістю, збігом обставин, «запамороченням від успіхів» місцевих комуністів, а злочинною системою, спрямованою на позбавлення українців хліба. Рукотворний організований голод був складовою Голодомору-геноциду, поряд із вигнаннями, розстрілами, вбивствами інтелігенції, русифікацією, знищенням мови, культури, традицій, Церкви тощо.

¹ В.І. Марочко. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. - С. 100.

² Стасюк О. Нариси про Голодомор. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2019. С. 163.

Починаючи з осені 1931 — першої половини 1932 р. в усіх регіонах Радянського Союзу було вилучено насінневий фонд, хліб і продовольство. Масове використання сурогатних матерів і мертвої худоби задокументовано українцями. Поширювалися хвороби, особливо тиф. В Україні сотні людей загинули, тисячі голодували¹. У червні 1932 року територія Голодомору складалася з 129 повітів.

8 травня 1932 р. було надіслано свідчення з Вінницького обласного відділу ДПУ обкому КП(б)У про факти голоду і випадки смерті в Тростянецькому район²: “Останні матеріали все більше сигналізують про збільшення голодування у багатьох селах Тростянецького району з наслідками опухання та смертей. Заходи щодо надання допомоги шляхом організації громадського харчування з боку районних організацій є недостатніми. Положення Тростянецького району заслуговує на особливу увагу з сторони обласних організацій, тому що серед голодуючих велике кількість дітей. Наводимо зафіксовані факти голодування в деяких селах району:

По с. Тростянчик голодує 40 родин, усі колгоспники, переважно бідняки, серед них 15 дітей лежать опухлими. По с. Паланку голодом охоплено 52 господарства, сім'ї колгоспників у налічує 301 людину, з них 108 осіб зовсім опухлі. Є випадок смерті від голоду дочки колгоспника Мацигона - Феодосі - 24 років. У цьому ж селі голодують 15 господарств індивідуальників, з них 7 осіб опухлих.

Є випадок смерті – Органа Михайла.

По с. Стратіївка налічується кілька родин колгоспників та одноосібників, які голодують.

По с. Северинівка голодують 23 особи, сім'ї колгоспників харчуються виключно сурогатами, як-то: третій жолудь з домішкою хрону та ін. Цілий ряд одноосібних випадків голодування фіксується в інших селах.

За неповними даними, нині в районі налічується 950-1000 осіб, які голодують, для яких організовано поживні пункти, але за відсутністю достатніх

¹ М.М. Антонович. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид... С. 176.

² Державний архів Вінницької обдтасті. - Ф. 136. оп. 3. - Спр. 10. - Арк. 54. Оригінал. Магцинопис; 1. С. 160, 161.

хлібних ресурсів харчування забезпечене на незначний період. Зафіксовано у районі також 19 випадків смерті від голоду”¹.

Також 20 травня 1932 р. було надіслано лист уповноваженого ЦК КП(б)У А. Річицького до С. Косіора про масовий голод, смертність і людоїдство в Уманському районі Вінницької області²: “...За чотири дні перебування в Уманському районі я об'їхав 13 сел, бачив колгоспну масу, говорив з керівним активом села, бачив сотні дітей на дит. майданчиках, бачив громадське харчування і його організацію, говорив з лікарями, заходив в окремі хати і в окремі школи. За ті п'ять день, що я гадаю згідно з визначеним Вами терміном відрядження пробути в районі, я об'їду майже всі 39 сел району, але думаю, що інформація від цього мало чим зміниться. Ще в районі мене поінформували, що в 7 селах, взятих на виборку, вмерло від голоду 216, перебувають при смерті — 686.

В м. Умань щодня підбирають 6-8 трупів. Охоплено голодуванням в більшій чи меншій мірі весь район. Значна частина студентства покинула учобу, розбігається кваліфікована робоча сила, були факти «волинок». Але я не буду базуватись на цій інформації, а розповім лише про ті села, що я їх бачив. Причём мушу відзначити, що сільський керівний актив здебільшого неохоче говорить про тяжкий стан, число смертних випадків намагаються часто зменшити, покликаючись на те, що той, мовляв, вмер, бо старий, а то куркулі, або каже, наприклад, що «я не лікар, хто знає від чого вмер» той або той селянин - говорять лише про зареєстровані випадки, а часто смертні випадки не реєструють. Також як загальне правило слід відзначити дуже ревниве ставлення до засівного матер'ялу, який бережуть як зіницю ока. Все це дає мені підставу вважати мою інформацію за неперебільшену, і сам я намагаюсь бути обережнішим у висновках.

¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 153 с.

² ЦААГО України. Ф. 1. оп. 20. Спр. 5258. Арк. 79-81. Оригіналл. Машинопис.

з 13 сел, що я в них був, 7 я відношу до тяжких, а 6 - до благополучних, причім за благополучні я вважаю такі, де смертні випадки поодинокі і де число опухлих людей не перебільшує 3-4 десятків.”¹.

На початку літа 1932 року Голодомор охопив територію Української Радянської Соціалістичної Республіки, зокрема територію Молдавської Соціалістичної Республіки, а також компактні українські поселення на території РРФСР (Кубанський округ, територія Північного Кавказу, Нижнє Поволжя, Зелений Кут, на Далекому Сході, Сірий Кут на півночі АРСР Казахстану).

Восени 1932 р. територія Голодомору була розширена шляхом запровадження репресій щодо реквізиції хліба та широкого застосування системи натуральних штрафів. Листопад – грудень 1932 р. – період стрімкого поширення Голодомору, який охопив усі області УРСР, Молдавської АРСР, міста Кубані, де проживає переважна більшість населення.

Поширення території Голодомору на українські етнічні землі постійно відбувалося під впливом санкцій і репресій: фінансовий тиск на заможних українських селян, встановлення планів «впровадження» та солідних мандатів для індивідуальних підприємців, вигнання. Витікання крові колгоспників почалося із затримок обчислення трудоднів, примусового повернення розданого хліба, скасування громадського харчування в робочий час колгоспників².

Компоненти геноцидного механізму також включають конфіскацію хліба та продовольства, експропріацію худоби, худоби, житла, сільськогосподарських угідь, занесення сіл до чорних списків, грошові штрафи та заборону продажу квитків. Кораблі, не були здатні систематично постачати національне та міжнародне продовольство, забезпечити допомогою голодуючих, тероризованих тощо.

Україна творила особливу перепону планам більшовиків. За кількістю населення вона переважала решту неросійських союзних республік. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь навіть висунув теорію боротьби двох культур, за якою

¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.- 166-167 ст.

² Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021.- С. 179.

російська культура ототожнювалася з пролетарською і вважалася прогресивною, а українська — оголошувалася дрібнобуржуазною реакційною.

Саме таким вже було становище українського населення, адже перші прояви голоду припадають на кінець 1930 року, – саме в стані постійного стресу, страху, недоїдання у зв'язку з колективізацією, розкуркуленням, переселенням та іншими репресіями знаходилося більшість селянства. Голодні люди байдужіють і поступово втрачають соціальні зв'язки. Через такі основні фізіологічні особливості людського організму випадки організованого збройного спротиву траплялися лише в першому періоді, тобто в 1932 році¹.

Механізм штучного голодування не складний, але це добре продумана акція, яка проводилася протягом багатьох років з винятково наполегливістю. Спочатку були складені завищені та нереальні плани поставок зерна, які у разі їх виконання збільшувалися. Пізніше, коли село повністю звільнилося від продовольства, фуражу та зернового хліба, була введена система натуральних штрафів. Він передбачав конфіскацію всіх продовольчих запасів селян. Села, які не виконують план хлібозаготівлі, потраплять у список штрафів, так звану «чорну дошку». Села, перелічені в цих «таблицях», були замкнені економічно та фізично; фактично вони перетворюються на голодні нетрі, в яких не було шансів на порятунок.

Для придушення будь-якого опору в цих голодних гетто використовувались органи ДПУ. За інформацією В. Балицького, від початку хлібозаготівлі до 15 грудня 1932 р. по хлібозаготівельних справах було заарештовано 27 тис. осіб, в тому числі 107 голів сільрад, 409 голів колгоспів та 441 бухгалтера. До вищої міри покарання — розстрілу — присудили 108 осіб, ще 100 чекали вироку². В одному з документів ДПУ, датованому 22 листопада 1932 р., читаємо, що, відповідно до директиви Політбюро ЦК КП(б)У, органами ДПУ передбачено проведення масової операції з метою «завдання оперативного удару по класовому ворогові». Для цього в підготовчий період намічено в 243 районах України ліквідувати 436 агентурних груп з 2117 фігурантами, окрім

¹ Н.З. Прокіп. Опір українського населення репресивним діям влади СРСР.- С. 126.

² С.Кульчицький. Голодомор-33: сталінський задум та його виконання. С. 235.

цього в операції передбачено виявлення 1308 одиничних контрреволюціонерів. По лінії особливого відділу пропонувалось викрити 886 українських контрреволюціонерів, 247 колишніх білогвардійців 341 польського контрреволюціонера та ще 540 представників інших національних контрреволюцій. В іншому документі ДПУ відзначалось, що з листопада 1932 р. по січень 1933 р. з метою попередження і припинення активності контрреволюційних елементів у колгоспах було викрито й ліквідовано понад 120 груп, до складу яких входили 6682 особи³.

Про системний характер заходів, які привели до Голодомору і були наперед спрямованими, свідчить запровадження 15 листопада 1932 р. паспортної системи. Селянам паспорти не видавали. У січні 1933 р. українським селянам було заборонено виїзд з території УСРР в інші республіки. ДПУ категорично заборонило сільрадам видавати будь-які довідки на виїзд, агенти ДПУ та сільські активісти отримали завдання на попереднє виявлення тих, хто збирався залишити село, були мобілізовані транспортні органи ДПУ для створення оперативних «заслонів» У довідці ДПУ УСРР від 2 лютого 1933 р. йдеться про те, що лише протягом останніх 10 днів на залізницях України було затримано і профільтровано 16 733 особи, з них 15 109 повернуто до місць постійного проживання, повернуто з центральних областей Росії в Україну 8257 осіб.

У тій же доповідній говорилось, що з другої половини грудня 1932 р. масовими виїздами селян було охоплено 215 із 367 районів, як найбільш уражені цим явищем називались Київська, Харківська та Дніпропетровська області. До початку весни 1933 р. Органами ДПУ було арештовано 220 тис. втікачів, майже 190 тис. із них повернуто у вимираючі села.

В результаті більшість мешканців України виявилися приреченими на голодну смерть. Смертність від голоду, що забирав щодня десятки тисяч життів, тривала фактично до нового урожаю.

---

³ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. С. 299.

Документи чітко свідчать про систему злочинної діяльності лідерів профспілки щодо закупівлі рису, силового вилучення рису, застосування заходів придушення селян, реєстрації сіл на так званій «чорній дошці» з наступною продовольчою блокадою, оточили військові та поліцейські загони, а селянам заборонили залишати країну. Документи розкривають трагічну картину рукотворного голоду, в результаті якого загинули мільйони людей.

Телеграма Закавказького обласного комітету ВКП(б) до ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1932 р. з розкриттям політики центру щодо України. Зокрема, перший секретар губкому партії Закордонного Кавказу Л. Берія, прагнучи поліпшити важку продовольчу ситуацію в Закавказзі, згадував про рішення Раднаркому СРСР і просив прискорити поїздку 23 тис. тонн хліба з України, де тоді лютував голод¹.

Депеша Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора до обкомів партії від 6 листопада 1932 р. щодо постанови ЦК КП(б)У про скорочення ст. імпорт товарів першої необхідності (крім сірників, солі, гасу) в районах, що виконують план хлібозаготівлі, становить менше 30%. Перелік цих округів додається до телеграми: у Дніпропетровській області — 8, у Харківській — 8, в Одеській — 7, у Київській — 3, у Чернігівській — 2, у Донецькій — 2. Застосування згаданого указу суттєво обмежувало постачання регіонів, що в результаті призводить до бідності, голоду та загибелі населення.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про вивезення з України пшениці та пшеничного борошна в інші регіони СРСР, прийнята 18 листопада 1932 року за участю голови Раднаркому СРСР В. Молотова. Вона зобов'язувала Заготзерно та Союзборошно «відвантажити зверх експортного завдання, що є, не пізніше 8-го грудня 99 тис. тон пшениці, в т. ч.: Москві — 50 тис. тон, Іванову — 15 тис. тон, Закавказзю — 20 тис. тон, Горький — 10 тис. тон, Криму — 4 тис. тон, і 23 тис. тон пшеничного борошна, в т. ч.: Ленінграду — 14 тис. тон, Закавказзю — 5 тис. тон, Москві — 1,5 тис. тон, Білорусі — 2 тис. тон, і Західній — 0,5 тис. тон. В рахунок зазначеного завдання зобов'язати Заготзерно до 25 листопада

¹ Світлана ВЛАСЕНКО. Документальні свідчення про Голодомор 1932-1933 років. - <http://www.golos.com.ua/article/310050>

відвантажити всю фактичну наявність за станом на 20 число на залізничних пунктах комерційної і нефондівської пшениці». Таке рішення було прийнято в умовах тотального голодування і зростання смертності українського населення¹. Постанова Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 року «Про занесення на «чорну дошку» сіл, злісно саботуючих хлібозаготівлю» посилила продовольчу кризу, призвела до голодування і зростання смертності населення: «Перед особливо прикрою проблемою хлібозаготівлі в деяких регіонах України Раді Народів і ЦК доручено облвиконкомом і райкомом, райвиконкому і райкому партії покінчити з цим становищем. Саботувати організовану куркулями і контрреволюціонерами торгівлю хлібом, знищити опір частини сільських комуністів, які стали справжніми керівниками саботажу, ліквідувати розбрат серед пасивних партійців і примиритися з вандалами, забезпечити швидко прискорення, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель».

Таким чином, Голодомор в Україні 1932-1933 років не був випадковим явищем природного чи соціального походження, як стверджують радянські, а потім і проросійські історики. «Голод» є наслідком свідомого застосування терору тоталітарним урядом, тобто геноциду. Це було покаранням для українців за те, що вони виступали проти колективізації сільського господарства та за відмову підкоритися російській владі через знищення села та через примусову колективізацію. Це покарання передбачає знищення культури, мови та традицій України. Радянська влада за вказівкою Сталіна намагалася вирішити так звану «українську проблему» шляхом штучно організованого голоду².

За даними істориків, на початку 1930-х років українське село було головним осередком опору більшовицькій політиці колективізації та форсованої індустріалізації. В Україні відбулося понад 4 тисячі масових акцій протесту, в яких взяли участь близько 1,2 мільйона осіб. 41,2 тис. селянських господарств залишили колгоспи, близько 500 сільських рад відмовилися прийняти нереальний план хлібозаготівлі.

¹ Документальні свідчення про Голодомор 1932-1933 років - <http://www.golos.com.ua/article/310050>

² День пам'яті жертв голодоморів та 90-х роковин Голодомору в Україні 1932-1933 рр. - <http://kk.nau.edu.ua/news/415>

Сталін боявся втратити Україну як ресурс, без якого побудова могутньої індустріальної імперії, здатної завоювати світ, залишалася б тільки мрією¹.

Не бажаючи втрачати Україну, радянська влада розробила план знищення частини українського народу, замаскований під план забезпечення хлібом держави. Це передбачало вилучення всього запасу зерна з подальшим вилученням продовольства та іншого майна як покарання за невиконання плану хлібоздачі. Перетворивши Україну на територію масового голоду, режим перекрив усі шляхи до порятунку. Голодуючих ізольовано. Для цього було застосовано режим «чорної дошки» та заборону на виїзд з України на голодування. Зазначені на «дошці» колгоспи та села були обложені загонами радянської міліції та спецназу. Туди вивезли всі запаси їжі. Продаж та імпорт будь-яких товарів заборонено. 22,4 мільйона людей перебувають у пастці території Голодомору.

Ще однією складовою геноциду було свідоме блокування інформації про голод. У січні 1933 року радянською владою було зробленою заяву про відсутність голоду в країні. Сталінський режим відмовився від зовнішньої допомоги.

Висновки до I розділу:

1. Внаслідок кровопролитних війн за незалежність України 1917-1922 рр., змішаних операцій, спрямованих на створення квазікомуністичних урядів і маріонеткових структур під прикриттям української влади, РРФСР окупувала територію України, розділила та анексувала її частину території, встановив на українській землі диктатуру КП(б)У, проводив широкомасштабні репресії та терористичні акти проти українців. Після військової окупації та часткової анексії Україна втратила значну частину своєї етнічної території, на якій проживає понад 5 мільйонів українців.

¹ Голодомор в Україні 1932-1933 років. - <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini-1932-1933-rokiv>

2. Голодомор 1932—1933 років — злочин більшовицького режиму, від котрого загинули мільйони українців. У світовій історії знайдеться не так уже й багато аналогів, які за масштабом, жорстокістю, цинізмом методів здійснення і наслідками дорівнювали б українській трагедії.

3. Документ чітко демонструє систему злочинних дій профспілкових лідерів із закупівлі рису, примусового збору рису, застосування заходів репресій щодо фермерів, реєстрації сіл на так званій «чорній дошці», з продовольчою блокадою, в оточенні війська загонів міліції, а також заборона виїзду селян за межі країни. Документи розкривають трагічну картину рукотворного голоду, в результаті якого загинули мільйони людей.

4. Не бажаючи втрачати Україну, радянська влада розробила план знищення частини українського народу, замаскований під план забезпечення хлібом держави. Це передбачало вилучення всього запасу зерна з подальшим вилученням продовольства та іншого майна як покарання за невиконання плану хлібоздачі. Перетворивши Україну на територію масового голоду, режим перекрив усі шляхи до порятунку.

РОЗДІЛ 3. МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

3.1. Масштаби демографічних втрат України

Більш ніж за п'ять десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько-сталінської ідеології «дрібнобуржуазності і меншовартості» годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від Голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали. А носії пам'яті про ті жахливі події тільки потайки й пошепки розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням-проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам'ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей.

Є багато відомих документів щодо хлібозаготівлі, експорту до хлібозаготівлі всіх видів хліба, які є в колгоспах, колгоспниках та індивідуальних підприємцях. Про це говорять свідчення про такі дії влади. *«Восени 1932 року в Руббанку прибув чиновник із Недригайлова з метою викачування продовольства з села. Спецпризначенці обшукали подвір'я. Забрали кошти на продовольство, фураж, насіння. Іди на баланс, щоб купити хліб. Крім хліба експортують також картоплю, насіння овочів, цукрові буряки, м'ясо та птицю. Словом, усі їстівні. В результаті село на півроку було покинуте. На вулиці, у дворі чи навіть посеред поля можна побачити, як люди пухнуть, божеволіють і вмирають. Невинні та беззахисні жертви стали дітьми. Усе більше будинків не мають господарів. Лише щоденний скрип погано змащених коліс нагадує, що не всіх мертвих ховають. Виживав, як міг. Менше собак і котів у дворі. Ще сказали, очевидці «здалися» в котел»* - розповідав І. Бойченко (с. Рубанка Недригайлівського району Чернігівської округи (нині Сумської області)¹.

---

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 10 ст.

«На кожен двір дають плани: скільки рису вивезти державі. Якщо вони його виймають, вони придумують новий план. Більше рису у нас не було, бо було 8 ротів, тато не робив. план, а сталінські прислужники почали мотикою все перекопувати в хаті і біля хати, шукаючи ями для зерна, зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти - редьку, гарбузи, квасолю, навіть забрали корова. Голод починається в хаті. Діти плакали і благали їсти. Ми як скелети, вкриті якимось мохом. Спочатку гинуть дитинчата, решта лягають помирати. А посеред села був великий склад, у якому були заховані тисячі тонн зерна, що його охороняв загін озброєних солдатів. Ніхто не знає, куди піде насіння. А з тим же зерном ми можемо врятувати багато сіл»¹, – засвідчила П. Буваленко (с. Межеріч Павлоградського району Дніпропетровської області).

«Звільняли не тільки багатих, а й бідних, у яких був тільки хліб. Кривавий віник так пронісся, що й миші не знайти. Смерть передбачили і стали ховатися. Дивіться, у кого що. Але це не гарантую порятунку, тому що спеціальні бригади обшукали подвір'я та сад, шукаючи будь-де заховане металевими прутами»²— свідчив Т. Мазур (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська обл.).

«Був план до двору. Хто його не виконував — того розкуркулювали» (М. Каневський, с. Новоберислав на Херсонщині).

«Тоді мої батьки ще були самотні в селі, і я виїхав з Казахстану. У 1932 р. за нездачу хліба батька засудили на 3 роки, будинок і господарство продали за 300 крб., а його самого відправили до Полтавської тюрми. На запитання батька в суді, який він куркул, коли все життя працював за гроші, суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выгядит по-кулацкому"»³ - розповідає І. Мельниченко (с. Нова Кочубеївка Чутиського району Харківської області (нині Полтавської області).

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 10 ст.

² Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 10 ст.

³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 10 ст.

Витворювались щодалі нові й нові методи позбавлення сільського населення харчових продуктів. Один із численних засобів творення геноциду — на урядовому рівні створення й організація дій так званих буксирних бригад. Уповноважені, «активісти» насильно забирали під час подвірних обшуків у селян продукти, заготовлені на зиму, нерідко били і навіть убивали людей. Численні архівні документи й свідчення селян, які пережили голод-геноцид і вижили, підтверджують це ганебне явище¹. Так, Г. Цимбал із с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл. згадувала: *«По селах ходили "активісти" і забирали в людей все, що можна їсти, а обкрадені люди помирали». «Наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокрівно застрелив його і сказав, що селянин був "контролюю". У вбитого zostались жінка і четверо дітей-сиріт»*², — свідчила М. Денисенко з с. Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровщини.

А ось що пишуть очевидці про експорт зерна та виїзд аграріїв з України: *«Поступово з'являвся голод. Вже в 1932 році все зерно прямо з молотарки вивозили на станцію в Марганець, вантажили на вагон і кудись відправляли. Навіть соломі після збирання. Дамби знову вивозять»*³ (Р. . Бородкіна, пл. Добра Надія, р-н Томаків, р-н Дніпропетровськ) .

А. О. Биков, який під час голоду служив у Радянській армії, говорив про «достаток» хліба в «соціалістичній країні»: *«Я народився в Корці, що на Рівненщині. 1932-1933 роки військова служба на кордоні між Польщею та Радянським Союзом. Тож про голод я знаю лише з чуток, які час від часу до нас доходять. Але говорити про це відкрито заборонено. Буває, що до нас приходять колони допомоги з польського кордону, де польські прикордонники пропускають, а нам наказують їх відправити назад, мовляв, вони нікому в*

¹ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. 235 с.

² Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 11 ст.

³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 11 ст.

Україні не потрібні: «Колгоспники живуть заможнo, то кому треба, то їй допомагають». Але ми (солдати) добре знаємо, що там епідемія. Вони також знали, що борошно зберігається в мішку з написом:

«Профіцит УРСР». Нас добре годували, а я відчув жахи голодної смерті, коли переїхав із дружиною в село. Веселий Гай Магдалинівського району Дніпропетровської області 1936 р.»¹.

Одним із репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від цього здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднечою, ставали дистрофіками, помирали. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли — репресії посилювалися. ЦК КП(б)У в постанові від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель...» наказував: «застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса» постанова Укрколгоспцентру, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1932 р., наказувала: «...Видачу хліба при громадському харчуванні припинити Колгоспники на роботі отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб»².

А на виконання цієї постанови — маса свідчень про невидачу хліба. Поширювались трупоїдство й людожерство.

«Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм, я тебе з'їм!..." І хапає мене за плече, а вдержати не може — руки слабкі, а я втекти швидко не можу, а він наздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм...". Вирвалась-таки. Боялася людей... Комунисти у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помрут» (свідок Г.

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. "Калита", 2009. 12 ст.

² Великий голод в Україні 1932 — 1933 років: у 4 т. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. К.: «Вид. дім. Києво-Могилянська академія», 2008.

Васильєва (Поливанчук), пережила голод в с. Косівка Володарського р-ну Київської обл.).

«У ті роки найпоширенішим було застереження: "Не ходи, бо з'їдять", і найпершим запитанням: "Скільки людей у сім'ї померло?"»¹ (Г. Бабик, с. Василівка на Дніпропетровщині). «Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у притул, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у притул свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду. Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду — померла. Це жахливо згадувати» (С. Бондаренко).

«Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Мерців звалювали в загальну яму, ледь пригортаючи землю. Іноді трупи лежали просто на вулиці або люди приносили їх до сільради»² (О. Бондар).

Отже, і документи, і свідчення очевидців підтверджують одне: голод 1932-1933 рр., охопивши тоді всі регіони України, був організованим геноцидом українського роду. Як і архівні документи, свідчення очевидців є цінним і незамінним джерелом дослідження голоду, його причин, перебігу та наслідків. Ми знаємо, що в минулому, не маючи доступу до архівних колекцій, дослідники зверталися до свідчень очевидців. І вони не помилилися. Адже пам'ять — найнадійніше джерело історії.

Справжня злива відомостей про голод у СРСР знялася у світовій пресі наприкінці літа 1933 р. 20 серпня газета New York Times опублікувала повідомлення про відозву віденського архієпископа, кардинала Т. Інніцера.

¹Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках/ В. К. Борисенко. К. : Стилос, 2007. 28 ст.

²Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках / В. К. Борисенко. К. : Стилос, 2007. 28 ст.

Такою була реакція західноєвропейських католицьких кіл на заклик митрополита Андрея Шептицького рятувати від голоду українських селян, а також на клопотання утвореного в Брюсселі діячами української еміграції Комітету допомоги голодуючим України й Кубані. Кардинал Інніцер указував, що в Радянському Союзі вже спостерігаються численні випадки канібалізму, і голодна смерть загрожує мільйонам людей. Одночасно *New York Times* розмістила коментар радянських урядових кіл на звернення кардинала, в якому повідомлялося, що в СРСР нема ні канібалів, ні кардиналів¹.

21 серпня 1933 р. газета *New York Herald Tribune* опублікувала статтю свого московського кореспондента Ральфа Барнса з оцінкою кількості жертв голоду мільйон осіб. *New York Times* змусила свого кореспондента Дюранті підтвердити або заперечити заяву конкурентів. У його повідомленні, оприлюдненому 24 серпня, припускалося, що в Південній Росії кількість загиблих становила близько 2 млн. Через день у цій же газеті з'явився допис американського туриста в СРСР Фредеріка Берчелла з іншою оцінкою жертв 4 млн осіб².

Свідчення тих, хто пережив голодомор, дають можливість побачити та зрозуміти причини та наслідки його, технологію, яка створила геноцид. Окрім архівів, свідчення, які розкривають причину геноциду, свідчать, що геноцид проти українського народу здійснював московський центр радянської імперії – Радянський Союз. З'ясовано основні характеристики Голодомору. Він штучний, зрежисований, створений тоталітарним режимом за відсутності власної держави в Україні.

Голод був наслідком масової та примусової колективізації, безправ'я селян, політичних репресій проти республіканського, обласного та районного керівництва, голів колгоспних органів, українського селянства - робітників, рядових колгоспників та одноосібників, повного розграбування села.

За результатами перевірки Голодомору встановлено, що людські втрати внаслідок Голодомору 1932-1933 років становлять 3 мільйони 941 тисячу осіб.

¹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2007. 365 с.

² Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2007. 365-366 с.

Втрати українців з боку плоду, за даними обстеження СБУ, склали 6 млн 122 тис. осіб, не встановлені судом¹.

Питання про кількість жертв Голодомору донині залишається дискусійним. Українські дослідники Голодомору Володимир Сергійчук, Василь Марочко та декілька інших у своїй праці довели, що від Голодомору загинуло понад 7 мільйонів українців на радянській території та близько 3 мільйонів українців в інших регіонах Радянського Союзу². Зазначимо, що під час Другої світової війни загинуло близько 8 мільйонів українців, тобто близько 2 мільйонів людей загинули в радянський рік військових дій. Таким чином, у мирний час, між жнивими 1932-го і до 33-го року нашої ери, загинуло вдвічі більше українців, ніж за рік бойових дій Другої світової війни.

Динаміка населення України, особливо його аномалії в 1932-1933 рр., порівнює тенденції, що спостерігалися на території УРСР, з тими, що відбувалися в західних областях України, ілюструє деструктивні процеси, що відбувалися.

Відбулися структурні зміни, які можна спостерігати навіть за офіційними даними. Так, за результатами перепису 1939 року найменш багатолюдним виявилось покоління 1933 року народження, яке 1 січня святкує своє 5-річчя. Крім того, значно зростає гендерна диспропорція, переважно в сільській місцевості.

Головною складовою людських втрат від Голодомору є його множинна смертність. З 1929 року – початком примусової колективізації та масових репресій, що йшли за нею – еволюційний процес зниження смертності був серйозно порушений. Відразу після оголошення Сталіним початку великої переломної політики, яка сприяла колективізації сільського господарства, децентралізації та форсованій індустріалізації країни, відбулося помітне погіршення економічного зростання всіх кількісних і якісних характеристик відтворення. економіка. населення України, що завершилося демографічною катастрофою 1932-1933 р.

¹ Голодомор 1932-1933 років: сучасна історіографія // Матеріали 1-шої Всеукраїнська науково-практична конференції студентів та молодих науковців. – Рівне, 2006. С. 201-205

² Євген Солонина. Жертви Голодомору: 4 мільйони – чи понад 7? - <https://www.radiosvoboda.org/a/28965541.html>

Навіть офіційно зареєстрований (не кажучи вже про скоригований) рівень смертності в 1933 році був занадто високим, щоб пояснити його природними причинами, включаючи стихійні лиха чи епідемії. Середньорічна кількість загиблих 1929 - 1931 млн. у 1933 р. за офіційними даними вона перевищувала в 3,7 разів, за оцінками — у 6,1 разів. Лише за рік Україна втратила 10% свого 32-мільйонного населення¹.

Є всі підстави стверджувати, що саме злочинні, сплановані дії тоталітарного сталінського режиму призвели до масової загибелі українців.

Крім того, оскільки саме сільське населення складалось майже виключно з етнічних українців, трагедія 1932— 1933 рр. заклала підвалини для прискореної зміни етнічного складу населення.

В результаті тривалість життя катастрофічно падає: у 1932 році — до 33,2 років у чоловіків і 38 років у жінок, а в 1933 році — до 4,4 років у чоловіків і 6,5 років у жінок. Різниця в тривалості життя між українцями та жителями західноєвропейських країн досягла безпрецедентних значень: якщо 1928 р. становить 9,3 р. для чоловіків і 8,1 р. для жінок, то 1933 р. - 46-47 років².

Кардинальних змін зазнає і віково-статеве співвідношення у смертності. Швидшими темпами зростала смертність серед підлітків 10-14 років та населення 35-54 років. Зокрема, з тисячі однорічних хлопчиків лише 154 дожили до 15 років (1928:844), а з тисячі дівчаток — 211 (1928:852). Середня тривалість життя сільських чоловіків знизилася в період 1931-1933 млн років. 35,8 років і жінка 37,2 років.

Як наслідок, через збільшення вимирань порушується природний процес виживання поколінь, порушується відносно стійка тенденція до зниження дитячої та підліткової смертності. За короткий час Україна не лише втратила цінні надбання минулого; Голод досяг катастрофічних масштабів і забрав життя мільйонів людей.

¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 65 с

² Голод- геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально- демографічних та морально-психологічних наслідків: міжнар. наук.- теорет. конф., Київ, 1998 р.: ред. С. Кульчицький ; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України Нац. ака. наук України. - К. ; Нью-Йорк : Вид-во М.П.Коць, 2000. - 164 ст.

З катастрофічним зростанням смертності в 1932-1933 р. В Україні різко впала народжуваність. У 1934 році в Україні народилося лише 561,6 тис. дітей, що в 1,8 рази менше, ніж у 1931 році. У сільській місцевості падіння народжуваності було ще суттєвішим¹.

Незвичайно низький у першій половині 20 століття Коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості становить 2,2 дитини, а в містах – 1,4 дитини на жінку. До речі, слід зазначити, що міське населення лише на один рік – 1933-й – припинило нормальну репродуктивну діяльність, а найнижча народжуваність у селах була зафіксована у 1934-му. Загалом примусова колективізація сильніше вплинула на народжуваність, ніж Голодомор (найбільший спад спостерігався в 1931-1932 рр.), але не можна ігнорувати втрати народжуваності внаслідок катастрофи 1932-1933 рр².

У результаті демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932-1933 років оцінюють у 4,5 млн осіб – 3,4 млн осіб втратили через підвищення смертності та 1,1 млн осіб через зниження народжуваності. Ці 4,5 мільйона людей не народили дітей і онуків, що спричиняє кумулятивні демографічні втрати в Україні, які нині становлять близько 6 мільйонів, а отже, перевищують прямі втрати за роки голоду.

Відлуння цієї трагедії відчуваються й досі, особливо на статево-віковій піраміді населення України. Голодомор спричинив порушення статево-вікової піраміди, як і Друга світова війна.

3.2. Руйнівний вплив Голодомору на традиційний устрій сімейного інституту українців

Штучно прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин призвела до змін у відповідних соціально-демографічні зміни в Україні в певному відношенні вплинули на традиційну сімейну систему. Хоча існує певна

¹ Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – К.: Наук. Думка, 1990. – 22 ст.

² Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг ; голова редкол. В. А. Смолій ; Фонд "Україна 3000". - К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. - 68 ст.

послабленість, організація сімейного життя, що формувалася століттями, залишається невід’ємною частиною психології українського народу.

Однак ця трансформація була перервана згубними соціальними експериментами 1930-х років, які мали трагічні наслідки для українського народу, особливо для української родини: були знищені тисячі сімей, спотворені всі природні процеси відтворення населення. Основний удар припав на сільське населення, яке завжди було охоронцем українських традицій і в перші десятиліття процесу «побудови соціалізму» найменше зазнавало ідеологічного впливу традиційні сімейні цінності¹.

У 1932 р. кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні, порівняно з 1929 р. зменшилась на 40 %, зокрема в сільській місцевості — на 50 %. Хоча в наступні роки кількість шлюбів дещо зросла, високий шлюбний потенціал сільського населення України було втрачено назавжди.

Відбулося різке зниження загального коефіцієнта шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 населення): у сільській місцевості за 1929—1932 рр. — майже удвічі, у містах — на 26 %². Це свідчить про те, що внаслідок Голодомору відбулося не просто зменшення чисельності населення у сільській місцевості, а руйнація його нормальної життєдіяльності, природних процесів відтворення, що зазвичай притаманне періодам війн та соціальних катастроф. Відзначимо, що, незважаючи на різке падіння рівня шлюбності в 1932—1933 рр., у ті жахливі роки чоловіки і жінки все ж таки брали шлюб, створювали нові сім’ї. Це є свідченням тієї природної стійкості народу, завдяки якій він зберігає свою національну ідентичність навіть у роки соціальних катастроф³.

Голодомор 1932-1933 рр. став важким випробуванням для сільських українських родин, адже руйнує орієнтації людей на сімейний спосіб життя. За переписом 1939 р. (на жаль, немає даних за роки Голодомору), лише 1,3% населення країни в цей період проживало самотньо; 9,6% — це члени тимчасово

¹ Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.

² Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – К.: Наук. Думка, 1990. – 26 ст.

³ Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. 339 с.

розлучених сімей, а переважна більшість населення (89,1%) проживає зі своїми сім'ями.

Із 7184,8 тис. українських сімей у 70 % проживало не більше чотирьох осіб. Отже, сім'ї у цей період були не надто великими, можна припустити, що вже розпочався процес нуклеаризації сім'ї¹.

Державні заходи щодо зміцнення шлюбу та сім'ї в 1930-1940-х роках - заборона абортів, запровадження покарання за розлучення, кримінальна відповідальність за несплату аліментів згідно з указом 1936 р. стор 1 , а потім суттєві обмеження свободи статевих стосунків. розлучення згідно з указом 1944 р.— має суто репресивний характер, тому, хоча кількість розлучень і скорочується, це не змінює умов виконання специфічних функцій шлюбно-сімейного інституту сприяють покращенню сімейних відносин. Позитивні наміри щодо підтримки сім'ї з дітьми були втілені у життя лиш частково, але партійний та державний контроль над особистим життям, над усіма сферами життєдіяльності сім'ї посилювався. Показники офіційної статистики поліпшились, однак гострота протиріч у функціонуванні шлюбу і сім'ї в умовах тоталітарного контролю держави не зменшилась.

Отже, Голодомор 1932-1933 р. став великим потрясінням для української родини. Існує думка, що фальшива модернізація сімейних відносин у 1920-х роках і соціальні катастрофи 1930-х років зруйнували традиційну основу сімейного життя та спотворили інститут шлюбу та сім'ї.

3.3. Посттравматичні наслідки Голодомору

Трансгенераційна травма передбачає передачу наслідків травми від покоління людей, які її пережили, нащадкам другого та наступних поколінь. Можуть передаватися травматичні емоційні реакції, такі як страх або безпорадність, або навіть дезадаптивна поведінка².

¹ Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Київ, 2021. 62 с.

² Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ столітті // 2004. - https://zn.ua/ukr/SOCIUM/demografichni_vtrati_ukrayini_v_hh_stolitti.html

А. Маслюк описує п'ять факторів Голодомору, які викликають спадкові психологічні зміни. Брак інформації (люди не знали масштабів голоду та справжніх намірів радянської влади), обмеженість простору (люди не мали можливості покинути свої території), голод (їжі не вистачало, щоб вижити), заборони духовних практики (людей змушували підтримувати лише комуністичну ідеологію) та руйнування традицій (наприклад, традицій взаємодопомоги та підтримки)¹.

П. Горностай вважає Голодомор найбільшою травмою в історії України та наводить чотири фактори, які посилили вплив цієї колективної травми :

- велика кількість жертв не мають можливості мати достатньо їжі, щоб вижити,
- високий рівень несправедливості,
- нездатність людей чинити опір,
- обмежені емоційні реакції.

Винятком є дослідження Обушного та Воропаєвої, у якому було опитано 1000 учасників на момент Голодомору віком від 1 до 7 років². Це дослідження виявило вищий рівень податливості, тривожності, нав'язливих реакцій, поведінки уникнення та внутрішніх конфліктів у тих, хто пережив Голодомор, порівняно з людьми, які на той час жили в інших районах, де не було голоду.

Дослідження психологічних наслідків Голодомору для майбутніх поколінь часто спираються на невелику вибірку, не мають емпіричних пояснень або зводяться до простих теоретичних висновків та узагальнень.

Щодо особистих цінностей Рева зазначає, що нащадки жертв Голодомору мають: комплекс національної неповноцінності (наприклад, недооцінюють себе, порівнюють свої здібності з іншими націями), а також постійний страх невдачі та низький рівень залякування³.

Нащадкам жертв Голодомору також не вистачає чоловічих прикладів для наслідування як джерел лідерства та підтримки. Є дані, які свідчать, що

¹ Гордовська Тетяна. Особливості психологічної травматизації нащадків і свідків голодомору.- м. Луцьк, Україна 2021. 26 ст.

² Вікторія Горбунова, Віталій Климчук. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. - <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>

³ Голодомор 1932-1933 років: сучасна історіографія // Матеріали 1-шої Всеукраїнська науково-практична конференції студентів та молодих науковців. Рівне, 2006. С. 201-205

нащадки жертв Голодомору страждають від синдрому, схожого на стокгольмський (психологічний зв'язок між полоненою жертвою та поневоленим) між українцями та окупантами.

Це призвело до викривлення світогляду та створення так званої радянської системи цінностей, яка походила зі страху перед вживанням української мови та викликала бажання відмовитися від національної ідентичності¹.

Інші дані свідчать про те, що релігійні люди, які прощають вбивць і моляться за жертв, мають більш конструктивне ставлення до себе та життя, і таке ставлення також може передаватися нащадкам.

Психологічні наслідки Голодомору для майбутніх поколінь поділяються на когнітивні (спосіб мислення) та поведінкові (стратегії дій). Когнітивні наслідки проявляються в тому, як людина інтерпретує життя, а поведінкові наслідки проявляються в стратегіях, які вона використовує для подолання проблем і реагування на події на основі цих інтерпретацій².

Передача емоційної нестабільності (схильність відчувати страх, жах, смуток, байдужість до інших, сором, гнів) може призвести до розладів психічного здоров'я (загальний стрес, тривога, зловживання алкоголем і наркотиками). Тому діти травмованих людей можуть успадкувати надмірну збудливість нервової системи, що завдасть шкоди їх психічному здоров'ю.

Автор статті у результаті літературного ревію та аналізу даних фокусованих групових інтерв'ю, сформулював 3 гіпотези :

- Чим більше сім'я страждає під час Голодомору, тим менше вона розповідатиме історій, пов'язаних із тим періодом.
- Чим менше історій, пов'язаних з Голодомором, розповідається в родині, тим негативніше особисте ставлення до теми Голодомору та подій тієї епохи.
- Найпоширеніші сімейні переконання та стратегії поведінки, пов'язані з Голодомором, стосувалися їжі, ваги, здоров'я та збереження життя³.

¹ Вікторія Горбунова, Віталій Климчук. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. -

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>

² Крамаренко О. Чому виморені в 1932—33 роках українські території найбільш піддаються впливові антидержавницької пропаганди? // Україна молода. № 4. 12.01.2010.

³ Стаття Андрія та Ірини Телегуз «Наслідки Голодомору - геноциду 1932-1933 років для українців»

Дослідження проводилося за допомогою методу структурованого інтерв'ю, було розпочато в січні 2017 року і тривало протягом року.

Важливо зазначити, що в радянський період термін «Голодомор» не використовувався. Наші предки цим словом не говорили про сучасні події. Такі теми, як голод, радянські хлібозаготівельні плани та дії Сталіна, обговорювалися, не звертаючись до них.

Проте зараз термін «Голодомор» став популярним і широко зрозумілим, і тому його використовують у запитаннях до інтерв'ю. У сучасному дослідженні інтерв'ю у стилі усної історії займає визначне місце через свою ефективність у вивченні та збереженні життєвих історій та дослідженні певних аспектів культурного спадку. Цей метод включає в себе глибоке інтерв'ю з індивідами, які мають особистий досвід чи пам'ять про певні історичні події чи соціокультурні явища.

В опитуванні взяли участь 721 особа (81% жінок і 19% чоловіків). Географічно учасники походять з різних регіонів України, а також інших країн (Великобританія, Грузія, Канада, США, Росія, Ізраїль, Німеччина, Норвегія, Португалія) (В опитуванні взяли участь понад 1000 осіб, але лише повністю заповнили анкету який було вибрано для аналізу без пропущених відповідей). Середній вік тих, хто заповнив анкету, становив 38,7 років; Учасники опитування були поділені на такі вікові групи: 17-29 років (146 осіб), 30-39 років (239), 40-49 років (214), 50-59 років (101) та 60-69 років.

Учасники, чії родини проживали на територіях, постраждалих від Голодомору, склали 75% від усієї вибірки; 6% учасників не знали, де проживала їхня родина під час Голодомору; Предки 19% опитаних не проживали на території, де стався Голодомор¹.

Серед учасників, чії родини мешкали на території, де був Голодомор, 45% втратили принаймні одного члена родини, 79% згадали про сусідів або далеких родичів, страждання яких загрожували їхньому життю, 30%

¹ Вікторія Горбунова, Віталій Климчук. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. - <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>

повідомили, що родина голодувала, але небезпеки для життя не було, а 4% зазначили відсутність будь-якого виду страждань.

Розглянемо результати. У сім'ях, які брали участь у дослідженні, були спільні моделі того, як розповідали історії про Голодомор. Незвичайні історії, які розповіли 63% учасників, мали предків, які жили на території, де стався Голодомор. Загалом 84% респондентів, чиї родини проживали на постраждалих територіях, сказали, що таких історій не було, або в окремих випадках їхні розповіді¹.

Кореляція між рівнем страждань, яких зазнала сім'я (наявність чи відсутність смерті в родині та тяжкість голоду) та частотою розповідей про Голодомор (від повної відсутності історій, які часто трапляються) між нащадками осіб, які жили в уражені ділянки демонструють тісні стосунки.

Особисте ставлення до подій Голодомору суттєво різнилось залежно від того, чи знав респондент, де жили їхні предки, чи ні. Таким чином, учасники без такої інформації частіше мали негативне ставлення (вони були схильні уникати або применшувати тему Голодомору), ніж учасники дослідження, які були поінформовані про територію проживання, проживання їхніх предків у період Голодомору².

Загалом найпоширеніша унікаюча позиція: «Я не відвідую заходи, присвячені подіям Голодомору».

Це твердження вибрали 155 учасників дослідження (21,5%) як найближче до їх власної поведінки, дій та переконань; 349 (48%) учасників вказали, що це твердження частково відповідає їхній поведінці, діям та переконанням.

З людьми, які не мають померлих родичів, буде легше говорити про події Голодомору.

З іншого боку, люди, чиї родини страждають або хтось помер, схильні мовчати, і ця тенденція присутня також у їхніх дітей та онуків.

---

1 Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії / А. Портнов // Україна модерна. – 2008. Ч. 13: Війна переможців і переможених.

2 Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії / А. Портнов // Україна модерна. – 2008. – Ч. 13: Війна переможців і переможених.

Причиною такої поведінки можуть бути симптоми ПТСР у жертв Голодомору. Непрямим підтвердженням першої гіпотези є також частота розповідей про Голодомор серед родин, які проживають на постраждалих територіях.

Так, 84% учасників дослідження, чиї родини проживали на згаданих територіях, повідомили, що не розповідають про події або мало розповідають про події, і лише 16% учасників відзначили часті розповіді. Опис і подробиці про Голодомор¹.

Враховуючи, що 45% респондентів повідомили про наявність у родинах смертей від Голодомору та 47% – про випадки, що загрожують життю в ці трагічні роки, ми вважаємо ці результати результатом соціокультурної трансмісії уникнення однієї теми до іншої.

Найбільш важливою темою у родинному дискурсі є їжа, адже її нестача була найтравматичнішим фактором у роки Голодомору.

Саме тому найбільш поширеними є такі теми²:

- гарне харчування – "Діти завжди мають бути добре нагодовані",
- запасання їжі – "Треба робити заготівлі та консервації, в домі завжди має бути запас їжі",
- зберігання їжі та шанобливе ставлення до неї – "Хліб та інші залишки їжі не можна викидати",
- самостійне культивування продукції – "Треба мати підсобне господарство, дачу, займатись садівництвом та городництвом".

Під час Голодомору українці не мали достатньо їжі для виживання і здорового життя. Саме тому зосередженість на їжі є специфічною характеристикою щоденного життя українців, що описано як в культурологічних дослідженнях, так і помічено сторонніми спостерігачами.

Важливо зазначити, що світоглядні переконання та стратегії поведінки, які понад 50% учасників дослідження визначили як характеристики члена сім'ї, пов'язані з травмуючими факторами Голодомору.

¹ Тойб М. Ніхто не забутий, ніщо не забуто // Вісті Ковельщини. 22.11.2012

² Вікторія Горбунова, Віталій Климчук. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. - <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>

Зокрема, їх можна виділити за факторами, визначеними А. Маслюком¹:

- дефіцит інформації впливає на позитивне ставлення, про що свідчить твердження «Не можна довіряти нікому, особливо владі»;
- неможливість виїзду за межі свого регіону в той час також позначилася на світогляді та відповідних стратегіях поведінки: «Треба тікати звідси, бо тут нічого доброго не буде»;
- «Кращої долі треба шукати в інших областях». Руйнування традицій (одна з найсильніших серед яких – взаємодопомога та підтримка) також може бути причиною установки «Насамперед ти повинен дбати про благополуччя своєї родини». сім'я», «Краще не втручатися в справи, які вас особисто не стосуються, навіть якщо це стосується злочину чи нечесності».

Отже, дослідження психологічних наслідків Голодомору в Україні було зосереджено на аналізі особистісного ставлення до об'єкта, переконань щодо сімейного світогляду та поведінкових стратегій нащадків щодо досвіду їхніх предків під час подій Голодомору².

Модель дослідження базується на тому, що симптоми ПТСР у жертв Голодомору викликають значні психологічні наслідки для наступних поколінь.

Найважливішими результатами дослідження є:

- уникання історій про Голодомор є більш поширеним у сім'ях, чий предки більше постраждали під час травматичних подій;
  - негативне особистісне ставлення до Голодомору (уникнення теми та применшення тогочасних подій) характерне для людей, яким бракує інформації про травматичні події, що сталися під час Голодомору;
  - найпоширеніші сімейні стратегії та переконання відповідають темам, пов'язаним із травмою, таким як їжа та годування дітей, збір їжі та запасів, недовіра до влади, порушення мрії про державу та ставить потреби сім'ї вище за потреби громади.

¹ Вікторія Горбунова, Віталій Климчук. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. - <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>

² Стаття Андрія та Ірини Телегуз «Наслідки Голодомору - геноциду 1932-1933 років для українців»

Основним практичним висновком є те, що правдиве травмо-фокусоване оповідання історій (в родині і громадах, які мають спільні травматичні події), може зменшувати психологічні наслідки трансгенераційної травми³.

Саме тому усвідомлення наслідків Голодомору 1932-1933 років – це не просто данина пам'яті історії українського народу чи спроба пояснити проблеми нашої країни, а може стати «дорожньою картою» для психотерапевтичної спільноти громада. оздоровлення всього українського суспільства, повернення до його традицій, мови, духовності (і не тільки для українців), лікування багатьох хворих на невротичні та прикордонні розлади.

Висновки до розділу

1. Більш ніж за п'ять десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько-сталінської ідеології «дрібнобуржуазності і меншовартості» годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від Голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали.
2. Крім архівів, свідчення, які розкривають причини геноциду, свідчать, що геноцид українського народу здійснювався в центрі Москви радянсько-радянської імперії. З'ясовано основні характеристики Голодомору. Він штучний, зрежисований, створений тоталітарним режимом без власної держави в Україні.
3. Через збільшення вимирань порушився природний процес виживання поколінь і відносно стабільна тенденція до зниження дитячої та підліткової смертності. За короткий час Україна не лише втратила цінні надбання минулого. Голод досяг катастрофічних масштабів і забрав життя мільйонів людей.
4. Трагедія Голодомору 1932-1933 рр. стала важким випробуванням для сільських українських родин, але це не руйнує орієнтації людей на сімейний спосіб життя. За переписом 1939 р. (на жаль, немає даних за роки біля Голодомору), лише 1,3% населення країни в цей період проживало самотньо;

³ Лашенко О. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію // <http://www.radiosvoboda.org/content/artide/24401563.html>.

9,6% є членами тимчасово розлучених сімей і переважна більшість населення (89,1%) проживає зі своїми сім'ями.

5. Голодомор 1932-1933 років був великим потрясінням і лихою для української родини. Існує думка, що фальшива модернізація сімейних відносин у 1920-х роках і соціальні катастрофи 1930-х років зруйнували традиційну основу сімейного життя та спотворили інститут шлюбу та сім'ї.

6. Описано 5 факторів Голодомору, які викликають спадкові психологічні зміни у жертв та нащадків трагедії. Брак інформації (люди не знали масштабів голоду та справжніх намірів радянської влади), обмеженість простору (люди не мали можливості покинути свої території), голод (їжі не вистачало, щоб вижити), заборони духовних практики (людей змушували підтримувати лише комуністичну ідеологію) та руйнування традицій (наприклад, традицій взаємодопомоги та підтримки). Правдиве травмо-фокусоване оповідання історій (в родинях і громадах, які мають спільні травматичні події), може зменшувати психологічні наслідки трансгенераційної травми.

Саме тому усвідомлення наслідків Голодомору 1932-1933 років – це не просто данина пам'яті історії українського народу чи спроба пояснити проблеми нашої країни, а може стати «дорожньою картою» для психотерапевтичної спільноти громада. оздоровлення всього українського суспільства, повернення до його традицій, мови, духовності (і не тільки для українців), лікування багатьох хворих на невротичні та прикордонні розлади.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У ПИТАННІ ГОЛОДОМОРУ

4.1. Визнання Голодомору геноцидом на національному та міжнародному рівнях.

Організуючи Голодомор в Україні, Кремль прекрасно розумів, що чинить злочин. Кожні п'ять днів Сталін отримував повну інформацію про кількість вилученого в українців зерна, про злочинні дії, які здійснювалися в регіонах з метою організації виконання плану постачання армії. Смертельна загроза, яку він намітив для України, особливо в день жорстоких репресій проти тих, хто виявив непокору, а також даючи детальні звіти про смертність.

Попереджаючи просочення такої інформації за межі вузького кола своїх поплічників, він заборонив письмові звіти обласних відділів ДПУ УСРР стосовно голодування населення, смертності і загалом ситуації в Україні.

У практиці міжнародного права загальновизнано, що для того, щоб вважати злочинні діяння геноцидом, необхідно продемонструвати, що злочинець має конкретний намір знищити лише групу, визначену в Законі. Конвенція та її злочинець поведінки проти таких визначених груп.

Геноцид відрізняється від інших злочинів проти людства¹:

- а) якість умислу, а не кількість потерпілих;
- б) спрямований не на людей взагалі, а на чітко визначену групу людей, що складається з багатьох груп людей;
- в) спрямовані не на окремих членів цих груп, а на такі групи.

Із здобуттям Україною незалежності та початком відзначення Голодомору на державному рівні активізувалися дослідження українських та зарубіжних істориків, з'явилися нові документальні публікації, нові документальні фільми та фрагменти повнометражних фільмів. Водночас Голодомор-геноцид залишається майже невідомим світовій громадськості.

Французький експерт Алікс Фенстер пояснює це саме тим, що, на відміну від нацистів, комуністичні лідери не були спіймані на гарячому, і вплив

1 Євген Захаров. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. -- Харків «права людини» 2013.-- ст. 11-14.

свідчень сторонніх свідків – Малкольма Маггеріджа та Гарета Джонса – можна порівняти з розкриттям союзних сил. Нацистські концтабори з газовими камерами та крематоріями, сотні художніх фільмів і Нюрнберзькі процеси над головними нацистськими злочинцями.

Термін "геноцид" (народовбивство) застосував уперше польський адвокат Рафаель Лемкін у книзі "Правителі країн Осі в окупованій Європі" (*Axis Rulers in Occupied Europe*), яка вийшла з друку у 1944 р. Цим словом Лемкін назвав суцільне винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території. Маючи на увазі саме таке значення терміну, Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 року резолюції визначила: "Відповідно з нормами міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню"¹.

Автор терміну, доктор права Рафаель Лемкін, який першим назвав Голодомор 1932-1933 років актом геноциду проти України, виступив у Нью-Йорку 20 вересня 1953 року перед тисячами людей. 20-річчя великого голоду. Ця промова була опублікована під назвою «Радянський геноцид в Україні» окремим виданням шістьма офіційними мовами ООН та 27 іншими².

Але якби Голодомор не визнали геноцидом в Україні, можна було б очікувати широкого міжнародного резонансу. Напередодні 70-х років під тиском громадської думки, підтриманої науковцями, Верховна Рада України висловила офіційне ставлення до Голодомору.

Постановою від 28 листопада 2002 року «Про 70-ті роковини Голодомору в Україні» Голодомор було названо геноцидом. Відповідно до зазначеної постанови у лютому 2003р. повідомили парламентські слухання, а вже 14 травня 2003 р. – спеціальне засідання Верховної Ради. За підсумками останнього український парламент 15 травня 2003 р. затвердив Офіційне

---

¹ Кульчицький С. В. Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид / НАН України; Інститут історії України. К., 2005. 227 с.

² Олена СІВАШОВА. Голодомор 1932-1933 років – акт геноциду українського народу. - <https://medlib.bsmu.edu.ua/golodomor-1932-1933-rokiv-akt-genotsydu-ukrayinskogo-narodu/>

звернення до Українського народу, в якому підкреслено: «...кваліфікація цієї катастрофи української нації як геноциду має принципове значення»¹.

На жаль, постанова з цього питання, внесена на розгляд Верховної Ради України, тоді не була прийнята. Нарешті було порушено мовчання про Голодомор як геноцид на найвищому рівні державного відомства України².

Після цього одна за одною Голодомор 1932–1933 рр. в Україні визнали актом геноциду Канада (20.06.2003 р.), Угорщина (26.11.2003 р.), Литва (24.11.2005 р.), Грузія (20.12.2005 р.), Польща (16.03.2006 р. – Сенат)³.

Важливу роль у приверненні уваги світової громадськості до Голодомору в Україні продемонструвало прийняття 7 листопада 2003 року на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН «Спільної декларації». «Спільна декларація до 70-х роковин Голодомору – Великий голод». 1932-1933 в Україні», співавторами якої є 36 держав-членів ООН. Заяву також підтримали Австралія, Ізраїль, Сербія та Чорногорія, 25 країн-членів та кандидат в ЄС.

Голодомор, його масштаби та наслідки для українського народу вперше отримали міжнародне визнання.

Організація Об'єднаних Націй визнає Голодомор 1932-1933 років національною трагедією українського народу, висловлює співчуття жертвам і звертається до всіх держав-членів Організації, спеціалізованих установ, міжнародних і регіональних організацій, громадських організацій, фондів і організацій в пам'ять про загиблих, їх життя в цей трагічний період історії⁴.

Тема Голодомору як українського національного геноциду посідав важливе місце в гуманітарному блоці Президента України В. Ющенка. Укази, видані в період з липня по листопад 2005 року, регламентують підготовку та внесення до Верховної Ради України проекту закону про Голодомор та

¹ Постанова Верховної Ради України. Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, N 30, ст.262

² Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021.- ст 256.

³ Інформаційні матеріали до 90-х роковин Голодомору 1932–1933 років. - <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/informaciyni-materialy-do-90-h-rokovyn-golodomoru-1932-1933-rokiv>

⁴ Ірина Назарчук. Голодомор-геноцид: Україна пам'ятає. Чи визнає більшість світу? -

<https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-henotsyd-ukrayina-pamyataye-chy-vyznaye-svit/31576337.html>

зобов'язання Кабінету Міністрів України посилити роботу з визнання інтернаціоналізації Голодомору злочином геноциду.

28 листопада 2006 року 233 голосами було прийнято Закон "Про справу про Голодомор 1932-1933-х років в Україні" - незважаючи на шалений спротив комуністичних делегатів, спекулятивні маніпуляції власника. Розглядати законопроект Голова Верховної Ради України, соціаліст О. Мороз і колишній депутат КПРС¹.

Визнання Голодомору в Україні актом геноциду українського народу на законодавчому рівні стало вагомим аргументом на користь того, щоб вважати акт геноциду українців, здійснений комуністичними тоталітарними режимами, найвищим державним органом у світі. 4 грудня 2006 року Сейм Польщі ухвалив окремий закон, який засуджує «тоталітарний режим, відповідальний за цей геноцид».

У 2007-2008 роках парламенти Перу, Парагваю, Еквадору, Колумбії, Мексики та Латвії засудили Голодомор 1932-1933 років в Україні як акт геноциду українського народу та висловили солідарність із жертвами.

28 травня 2008 року Палата громад Канади прийняла, на додаток до резолюції Сенату від 20 червня 2003 року про визнання Голодомору геноцидом, Закон про Голодомор в Україні та День пам'яті жертв Голодомору в Україні («Голодомор»), який виконує роль закону країни. З тих пір День пам'яті відзначається щорічно по всій Канаді в четверту суботу листопада².

Крім того, законодавчі органи 26 адміністративно-територіальних одиниць семи країн світу визнали Голодомор геноцидом на регіональному та муніципальному рівнях: Австралія, Аргентина, Бразилія, Великобританія, Іспанія, Італія, Канада та Португалія, а також 12 штатів США.

Причому, законодавчі органи країн, таких як Андорра, Аргентина, Бразилія, Іспанія, Італія, Чилі, Чехія, Словаччина, Мексика, а також дві адміністративні одиниці, включаючи територію Аргентини, вже прийняли документи, які визнають Голодомор як акт геноциду.

¹ Євген Захаров. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. -- Харків «права людини» 2013.-- ст. 8.

² Тетяна Катаргіна. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. - м. Київ. 2023. - ст. 64.

Водночас Україна, як держава-засновниця ООН і член найавторитетніших міжнародних організацій, домагається визнання Голодомору в Україні 1932-1933 років геноцидом не лише на інституційному рівні кожної країни, а й також на організаційному рівні універсальних міжнародних організацій.

1 листопада 2007 року 193 країни Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО одноголосно прийняли резолюцію, подану Україною у співпраці з 45 країнами. У цьому документі Генеральна Асамблея висловила «розраду жертвам Великого голоду (Голодомору) 1932-1933 років в Україні та жертвам у Росії, Казахстані та інших регіонах колишнього Радянського Союзу».

23 жовтня 2008 року Європарламент визнав Голодомор в Україні «жахливим злочином проти українського народу та людства» та висловив співчуття українському народу.

4.2. Вшанування жертв Голодомору у сучасній Україні

Вперше панахиду за жертвами Голодоморів вшанували у 1998 році за указом тодішнього Президента Леоніда Кучми.

Сучасну назву та дату пам'яті визначив указ наступного Президента Віктора Ющенка у травні 2007 року. А 28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила закон "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні", яким Голодомор було визнано геноцидом українського народу¹.

Традиційно у День пам'яті жертв Голодомору українці відвідають панахиди, поклавши до пам'ятника воїнам знакові глечики з крупою та свічки. Крім того, 26 листопада 2022 року було приспущено державні прапори та оголошено хвилину національного мовчання.

"Втративши мільйони життів, Україна у минулому столітті довела: ми є нацією, яку не можна підкорити навіть тотальним голодом. Засвітіть сьогодні свічку та поставте на своє вікно, вшановуючи пам'ять загиблих", – звітував у Twitter президент Володимир Зеленський.

¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5549. Арк. 8; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 383–386

Офіційне вшанування пам'яті жертв Голодомору, в тому числі визнання його геноцидом українського народу, розпочалося з ініціативи найбільшої української діаспори в США і Канаді.

Так, починаючи з 1983 року, в Едмонтоні, столиці канадської провінції Альберта, щороку відзначають Голодомор у мерії. На офіційній частині заходу традиційно присутні міські голови та очільники областей. Біля входу до Ратуші встановили першу в світі пам'ятну дошку до дня Голодомору «Розірване кільце життя». У 1988 році Конгрес США, а в 1989 році Міжнародна комісія юристів офіційно визнали Голодомор 1932-33 років актом геноциду українського народу.

Четверта субота листопада в Україні визнана Днем пам'яті жертв Голодомору. Пам'ятні заходи відбуваються в Україні та за кордоном. Щороку в цей день проходить Всеукраїнська акція «Запали свічку».

Пам'ятник-хрест встановлено 1972 року в Аделаїді близько церкви УАПЦ. У зв'язку із закриттям 1993 року церкви Св. Покрови його перенесено до церкви Св. Михаїла УАПЦ в Аделаїді¹.

У листопаді 2016 року Сполучені Штати висловили солідарність з народом України, вшанувавши пам'ять жертв Голодомору, однієї з найстрашніших трагедій сучасної історії, йдеться в офіційній заяві Білого дому про трагедію².

Висновок до розділу:

1. У 1932-1933 роках радянське керівництво, маючи намір частково знищити український народ, офіційно заперечувало факт масового голоду в Україні та відмовлялося підтримувати благодійність з інших країн світу, часто за допомогою українських мігрантів. У самому Радянському Союзі десятиліттями вшановувати пам'ять жертв Голодомору було заборонено – жодної публічної розмови, жодної пам'яті невинних жертв.

2. Лише після відновлення незалежності держави народ України зможе порушити табу на Голодомор. Силу цього процесу складають ті, хто,

¹ Тетяна Катаргіна. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. - м. Київ. 2023. - ст. 72.

² Тетяна Катаргіна. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. - м. Київ. 2023. - ст. 74.

незважаючи на офіційне мовчання режиму, завжди пам'ятав про те, що вони зробили з Україною на початку 1930-х рр. І дякую також народу України та всім тим, хто підтримали їх, які зберегли пам'ять про Голодомор за межами Радянського Союзу і передали її своїм дітям з 1933 року по сьогодні.

3. Традиційно в четверту суботу листопада о 16:00 хвилиною мовчання та запаленими свічками на площах у центрі міста, біля пам'ятників жертвам Голодомору, у храмах та у меморіальній залі Національний музей Голодомору-геноциду.

ВИСНОВОК

При дослідженні теми роботи були виконані поставлені на початку завдання.

По-перше, опрацювати основні джерела дослідження трагедії Голодомору. У цьому дослідженні ми намагались користуватися історіографічними дослідженнями, які виникли в Україні після отримання незалежності. Ми обрали їх через їхню об'єктивність і можливість застосування різноманітних методів обробки та використання актуальних та нових джерел, які мають значення для нашого дослідження. В меншій мірі ми звернулися до історіографії міжвоєнного та післявоєнного періодів через невизначеності у їхньому трактуванні та обмеженості доступу до достатньої кількості репрезентативних джерел. Такі дослідження мали свої тенденційності, оскільки українці, які пережили Голодомор, ще не були готові до відтворення свого найбільшого травматичного досвіду.

По-друге, проаналізувати свідчення очевидців Голодомору як джерело вивчення проблематики. Протягом понад п'яти десятиліть загальний репресивний вплив ленінсько-сталінської ідеології, яка підкреслювала "дрібнобуржуазність і меншовартість" селянства – основних виробників харчів, призводив до мовчання, репресій і переписування історії. Багато поколінь вчених не завжди відважувалися звертати увагу на спогади своїх прадідів, дідів і батьків про Голодомор. Пам'ять про жахливі події передавалася потайки, лише пошепки, з настійливим закликом утримувати мовчання, аби уникнути небезпеки від влади, яка тісно приховувала геноцид українського народу голодом. Незважаючи на це, пам'ять про жах людомору вдалося зберегти тисячам людей.

Свідчення очевидців, непересічних осіб, стають живими свідченнями того, що трапилося, і надають невід'ємну складову для ретроспекції та розуміння історії Голодомору, привносячи особистий та емоційний вимір до загального наративу.

По-третє, з'ясувати стан дослідження проблеми в історіографії. У останні роки джерельна база для наукового вивчення Голодомору 1932-1933 років відзначається значним зростанням, постійним розширенням і якісним поповненням з новими класифікаціями на високому рівні. Важливо зауважити, що під час радянського періоду основні джерела для дослідження Голодомору 1932-1933 рр. базувалися на матеріалах комуністичної номенклатури, публікаціях у пресі, збірниках документів партії та уряду, статистичних даних, довідниках, енциклопедіях і т.д. Протягом радянського періоду проведення наукових досліджень щодо Голодомору у монографіях та статтях було заборонено, і навіть вказівки про цей голод були приховані.

По-четверте, розкрити особливості відродження української нації у боротьбі за незалежність 1917-1921 років. З'ясовано, що внаслідок кровопролитних українських воєн за незалежність 1917-1922 рр., змішаної діяльності, спрямованої на створення квазікомуністичних урядів та «маріонеткових» структур під виглядом урядової влади України, РРФСР окупувала українську територію, поділила та анексувала її (частина якого встановила на українській землі диктатуру КП(б)У), передбачаючи репресії та терор проти українців. Після військової окупації та часткової анексії Україна втратила значну частину своєї етнічної території, на якій проживало понад 5 мільйонів українців.

По-п'яте, досліджено причини виникнення Голодомору. Завдяки архівам, фотографіям жертв і документам встановлено, що Голодомор 1932-1933 років був злочином більшовицького режиму, який убив мільйони українців. У світовій історії небагато паралелей, які за масштабами, жорстокістю, скептицизмом у втіленні та наслідками можуть зрівнятися з українською трагедією. Основною причиною Голодомору був план селян конфіскувати зерно та всі інші продукти харчування, включно з непридатними заміниками. Адже це підтверджувало, що документи чітко окреслювали систему злочинної діяльності союзного керівництва щодо хлібозакупівлі, примусового вилучення хліба, застосування заходів репресій проти селянства. Далі слідувала продовольча блокада, облога

військових і поліцейських частин, а також заборона на виїзд селян. Документи розкривають трагічну картину рукотворного голоду, від якого загинули мільйони людей.

По-шосте, простежено, до яких наслідків призвела руйнівна сила трагедії. Через збільшення смертності порушився природний процес виживання поколінь і відносно стійка тенденція до зниження дитячої та підліткової смертності. За короткий час Україна не лише втратила цінні надбання минулого; голод досяг катастрофічних масштабів і забрав життя мільйонів людей. Відлуння цієї трагедії відчуваються й досі, особливо на статево-віковій піраміді населення України. Голодомор спричинив порушення статево-вікової піраміди, як і Друга світова війна.

По-сьоме, виявити посттравматичні наслідки трагедії Голодомору. Окрім демографічної кризи є психологічна травмованість людей як один з найбільших наслідків Голодомору. У клінічному сенсі можна говорити про посттравматичний стресовий розлад, проявом якого є тривала зміна характерологічних особливостей людини. Можна виділити кілька базових підстав для виникнення посттравматичного стресового розладу, пов'язаного з Голодомором, а саме:

- наслідки оральної депривації безпосередньо для особи;
- наслідки у сфері традицій, звичаїв, культури;
- наслідки для українського соціуму в цілому — для мешканців сіл та міст;
- наслідки у встановленні міжособистісних контактів.

Голодомор великою мірою призвів до руйнування моральних засад людськості. Значних втрат зазнала мораль, совість, прив'язаність. Окремим фактором, що спричинив зміну особистості внаслідок пережитого стресу, були страждання тих, хто вижив, і переживання ними вини за безпорадність і неспроможність врятувати помираючих від голоду. Втрачається самоповага і віра в інших людей, знижується самооцінка. Унаслідок цього люди стали

залежними від чужої сили, малоініціативними, легше піддаються впливам, стають “робочою масою”, дають себе використати так, як це потрібно владі.

По-восьме, з'ясувати особливості політики пам'яті в Україні. У ході роботи було підтверджено визнання Голодомору геноцидом українського народу. Перетворивши Україну на територію масового голоду, режим перекрив усі шляхи до порятунку, морально знищивши духовну силу, самобутність і волю українського народу. 28 листопада 2006 року Верховна Рада України прийняла закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», в якому події 1932-1933 років трактувалися як геноцид українського народу.

У роботі досліджується, як сучасна Україна та міжнародна арена вшановують пам'ять жертв Голодомору. Традиційно у четверту суботу листопада о 16:00 на площах у центрі міста, біля меморіалів жертвам геноциду, у храмах вшанували хвилиною мовчання та запаленням свічок пам'ять 10,5 мільйонів українців, загиблих у геноциді. Традицію запалювати свічки за вікнами, так звану акцію «Свічки у вікні», запропонував у 2003 році дослідник Голодомору Джеймс Мейс: «Навіть через сім десятиліть для мене мерехтлива свічка біля вікна все ще здається відповіддю».

Отже, однією з найбільших трагедій українського народу протягом історії нашої держави став Голодомор – геноцид 1932-1933 років.

Крім очевидних людських втрат і величезного морального удару, голод завдав також непоправної шкоди українському національному життю. Фактично він знищив давнє українське село з багатими народними традиціями : старанність, любов до землі та віра у Бога, шанобливість і до старших поколінь та вшанування традицій. Натомість з'явилося колгоспне село з мешканцями, які ніколи не вставали проти тоталітарного режиму.

Колективізація зменшила почуття індивідуалізму, яке було головною причиною унікальної самобутності українських селян. Навіть через багато поколінь Голодомор глибоко закарбувався у свідомості хліборобів у вигляді соціальних страхів - страхів голоду і смерті, політичної апатії та пасивності.

Крім цих жахливих наслідків, голод зупинив українізацію міст Східної та Південної України, які заселялися емігрантами з інших республік СРСР.

Таким чином, за антиукраїнською спрямованістю та масштабом застосування Голодомор виявився найстрашнішою зброєю масового знищення, соціального руйнування та рабства селянства, використане тоталітарним радянським режимом в Україні. Голодомор 1933 року в Україні не був перш за все фізіологічним явищем цинічного політичного тероризму.

Масштаби та наслідки Голодомору у містах та селах України в 1932-33 роках говорять про глобальну трагічну катастрофу в історії усього світу. Ця соціогуманітарна катастрофа, незважаючи на відносну давність подій, має духовні та психологічні наслідки для сучасної української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Вінницької обдасті. Ф. 136. оп. 3. Спр. 10. Арк. 54. Оригінал. Магцинопис; 1. С. 160, 161.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-1356. Оп. 1. Спр. Арк. 89. [Електронний ресурс]. Режим доступу URL: <http://www.golodomor.kharkov.ua/docs.php?pagep=13&doc=141>
3. Документальні свідчення про Голодомор 1932-1933 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/310050>
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5258. Арк. 79-81. Оригіналл. Машинопис.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 175
6. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5549. Арк. 8; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 383–386.
7. Васильєв В.Ю. Голод 1932-1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2004. Вип. 27. С.271
8. Великий голод в Україні 1932 - 1933 років: у 4 т. — Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. К.: «Вид. дім. Києво-Могилянська академія», 2008.
9. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. Київ - Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. 55 с.
10. В.І. Марочко. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 100.
11. Вікторія Горбунова, Віталій Климчук. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>
12. Володимир Лук'янюк. Друга російсько-українська війна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?>

[Month=01&Day=16&a=Q&fbclid=IwAR0pzdmJ72K-pGMewq_LRVV6XEptoullj8V-7gBQpwLHFkyrhIICdwWXbn4](#)

13. Граціозі Андреа. Наслідки й уроки великого голоду. Слово Просвіти. 2003. Ч.46(214). С. 7.
14. Греченко В.А Історія та культура України. Харків. 2017. С. 296.
15. Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. Київ: Науко ва думка, 1993.
16. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. К.: Політвидав України, 1990. С. 65.
17. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 1998 р.: ред. С. Кульчицький ; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України Нац. ака. наук України. К. ; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000. 164 ст.
18. Голодомор в Україні 1932-1933 років. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://austria.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini-1932-1933-rokiv>
19. Голодомор як засіб політичного терору: 44. матеріали наук.-практ. конференцій / Ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол.), М. Г. Баландюк, 45. В. І. Лазаренко та ін. Вінниця: Книга-Вега, 46. 2004. С. 156 .
20. Голодомор 1932—1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25-26 вересня 2008 р. К.: Києво-Могилянська академія, 2009. 313 ст.
21. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 153ст.
22. Голодомор 1932-1933 років: сучасна історіографія // Матеріали 1-шої Всеукраїнська науково-практична конференції студентів та молодих науковців. Рівне, 2006. С. 201-205

23. Головка В.В. Дослідження голоду 1933 року українськими істориками./ Голод 1932- 1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.] К.: Наукова думка, 2003. С.108–132.
24. Гордовська Тетяна. Особливості психологічної травматизації нащадків і свідків голодомору.- м. Луцьк, Україна 2021. 26 ст.
25. День пам'яті жертв голодоморів та 90-х роковин Голодомору в Україні 1932-1933 рр. - <http://kk.nau.edu.ua/news/415>
26. Дубовик Віталій. Реакція іноземних джерел на Голодомор. Суми. 2021.
27. Євген Солонина. Жертви Голодомору: 4 мільйони – чи понад 7? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28965541.html>
28. Євген Захаров. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. Харків «Права людини», 2013. ст. 11-14.
29. Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 131
30. Запали свічку пам'яті: 28 листопада в Україні вшановують пам'ять жертв голодоморів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/den-pam-yati-zhertv-golodomoru-zberezhi-pam-yat-zberezhi-pravdu-1676341.html>
31. З промови Й. Сталіна «Про правий ухил у ВКП(б)» від 22 квітня 1929 р. на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) про хлібні заготівлі. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: збірник матеріалів і документів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1929.php>
32. Ірина Назарчук. Голодомор-геноцид: Україна пам'ятає. Чи визнає більшість світу? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-henotsyd-ukrayina-pamyataye-chy-vuznaeye-svit/31576337.html>

33. Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2002. С. 178.
34. Інформаційні матеріали до 90-х роковин Голодомору 1932–1933 років. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/informaciyni-materialy-do-90-h-rokovyn-golodomoru-1932-1933-rokiv>
35. Калакура Я. С. Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. Персонал. 2008. № 1. С.105–113.
36. Костянтин Кондратюк. Новітня історія України. 1914 - 1945 роки. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка Львів, 2005. С. 46.
37. Крамаренко О. Чому виморені в 1932—33 роках українські території найбільш піддаються впливові антидержавницької пропаганди? // Україна молода. № 4. 12.01.2010.
38. Кульчицький С. В. Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид / НАН України; Інститут історії України. К., 2005. 227 с.
39. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2. С. 64.
40. Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2007. 365 с.
41. Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ столітті // 2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/demografichni_vtrati_ukrayini_v_hh_stolitti.html
42. Лащенко О. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію - // <http://www.radiosvoboda.org/content/artide/24401563.html>.
43. Людмила Гриневич. Голод 1928- 1929 рр. У радянській Україні. Київ, 2013. С. 38.
44. Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи. Проблеми історії України:

факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.

45. М.М. Антонович. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид... С. 176.

46. Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. С. 13.

47. Н.З. Прокіп. Опір українського населення репресивним діям влади СРСР. С. 126.

48. О. Б. Кудлай. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т Я. С. 89.

49. Олена Сівашова. Голодомор 1932-1933 років – акт геноциду українського народу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://medlib.bsmu.edu.ua/golodomor-1932-1933-rokiv-akt-genotsydu-ukrayinskogo-narodu/>

50. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодомор 1932-1933 рр. Свідчення. Книга перша. / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Редактор В. Смолій. “Калита”, 2009. 10 ст.

51. Постанова Верховної Ради України. Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003. N 30, с. 262.

52. Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії / А. Портнов // Україна модерна. 2008. Ч. 13: Війна переможців і переможених.

53. Реабілітовані історією. Харківська область: Кн. 1. Ч. 2. Харків, 2008. С. 7.

54. Романько І.І. Воєна історія України ХХ — на початку ХХІ століття./ Навчальний посібник Ч. 2./ Кропивницький 2021. С. 25.

55. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип. 24. К.: Наук. Думка, 1990. 22 ст.
56. Світлана Власенко. Документальні свідчення про Голодомор 1932-1933 років. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/310050>
57. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках / В. К. Борисенко. К.: Стилос, 2007. 28 ст.
58. Сербин Р. Голод 1921– 1923 і українська преса в Канаді. Торонто Київ: Українсько-Канадський Дослідно Документаційний Центр, Інститут української археографії Академії наук України, 1992. С. 663.
59. С. Кульчицький. Голодомор- 33: сталінський задум та його виконання. С. 235.
60. Стаття Андрія та Ірини Телегуз «Наслідки Голодомору - геноциду 1932-1933 років для українців».
61. Станіслав Кульчицький. Голодомор 1932—1933 років у світлі останніх досліджень. ISSN 1819-7329. Світогляд №5 (43), 2013. 79ст.
62. Стасюк О. Нариси про Голодомор. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2019. С. 163.
63. Тетяна Катаргіна. Скрижалі скорботи. Закордонні пам'ятки жертвам Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. м. Київ. 2023. ст. 64.
64. Тойб М. Ніхто не забутий, ніщо не забуто // Вісті Ковельщини. 22.11.2012
65. Український інститут національної пам'яті. 1917 - розпочав роботу Всеукраїнський національний конгрес [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/19/1917-rozpochav-robotu-vseukrayinsky-nacionalnyy-kongres>
66. Чотири Універсали / упоряд. В. Конашевич. Київ: Добровільне товариство книголюбів України, 1990. - С. 6.

67. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Київ, 2021. 62 с.
68. Щербатюк В. М. До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921-1923,1932-1933,1946-1947 рр.) / В. М. Щербатюк // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2014. № 1. С. 124-128. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21

ДОДАТКИ

Архів Четвертого універсалу УНР

Зліва - «Своїй хаті своя правда і сила, і воля», 1917 р. Справа - Плакат Української Народної Республіки «Чужого не хочу, а свого не віддам!»

та

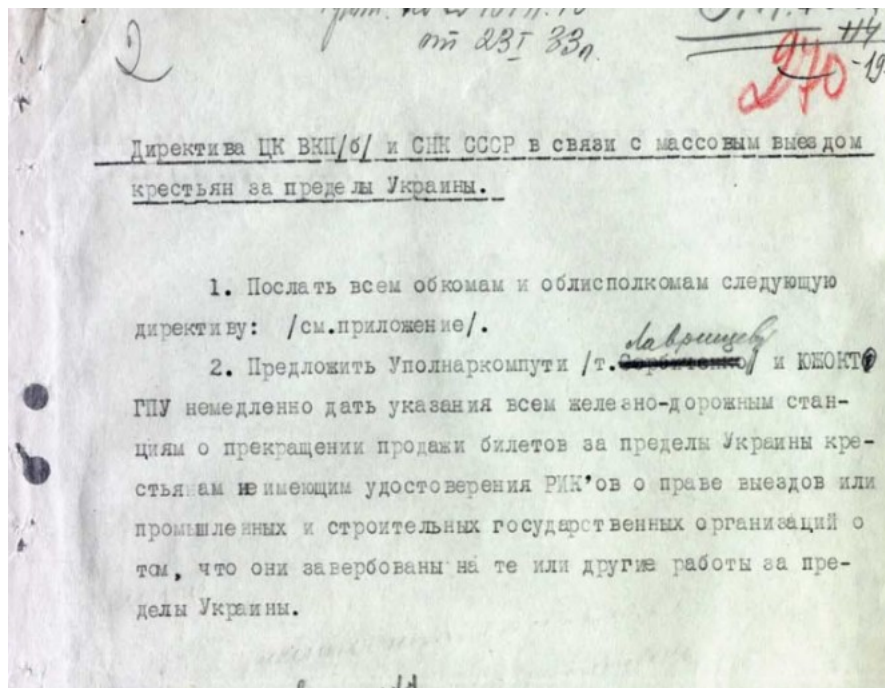
Кар

«Голод в Україні» – зі звіту В. Квіслінга, співробітника місії Ф. Нансена, м. Харків, 1922 р.

Карикатура «Ні на копійку промкрану – злісним нездавцям хліба», опублікована у бобровицькій районній газеті «За суцільну колективізацію»

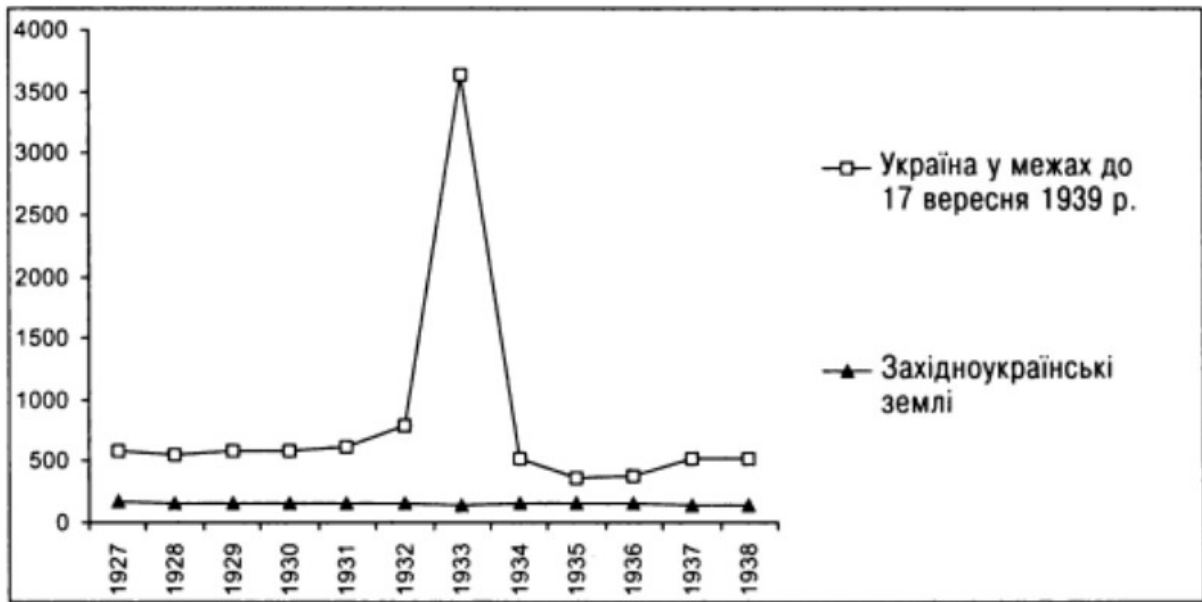
Постанова Політбюро ЦК КП(б) У про виконання директиви ЦК ВКП(б) У та РНК СРСР у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України. 23 січня 1933 року.

Рік	Чисельність населення, тис. осіб на початок року, у тому числі:		Темпи зростання, % до рівня попереднього року, у тому числі:	
	Україна в межах до 17 вересня 1939 р.	Західно-українські землі	Україна в межах до 17 вересня 1939 р.	Західно-українські землі
1927	29296,3	8620	102,0	100,0
1928	29883,6	8714	101,9	101,1
1929	30446,9	8815	101,4	101,2
1930	30886,5	8902	100,8	100,1
1931	31125,7	9028	100,3	101,4
1932	31211,8	9145	99,3	101,3
1933	30998,2	9270	90,4	101,4
1934	28024,3	9383	100,1	101,2
1935	28061,7	9477	101,3	101,0
1936	28434,4	9568	101,5	101,0
1937	28868,8	9658	102,5	100,9
1938	29595,6	9746	102,0	100,9
1939	30192,5	9826	104,7	100,8

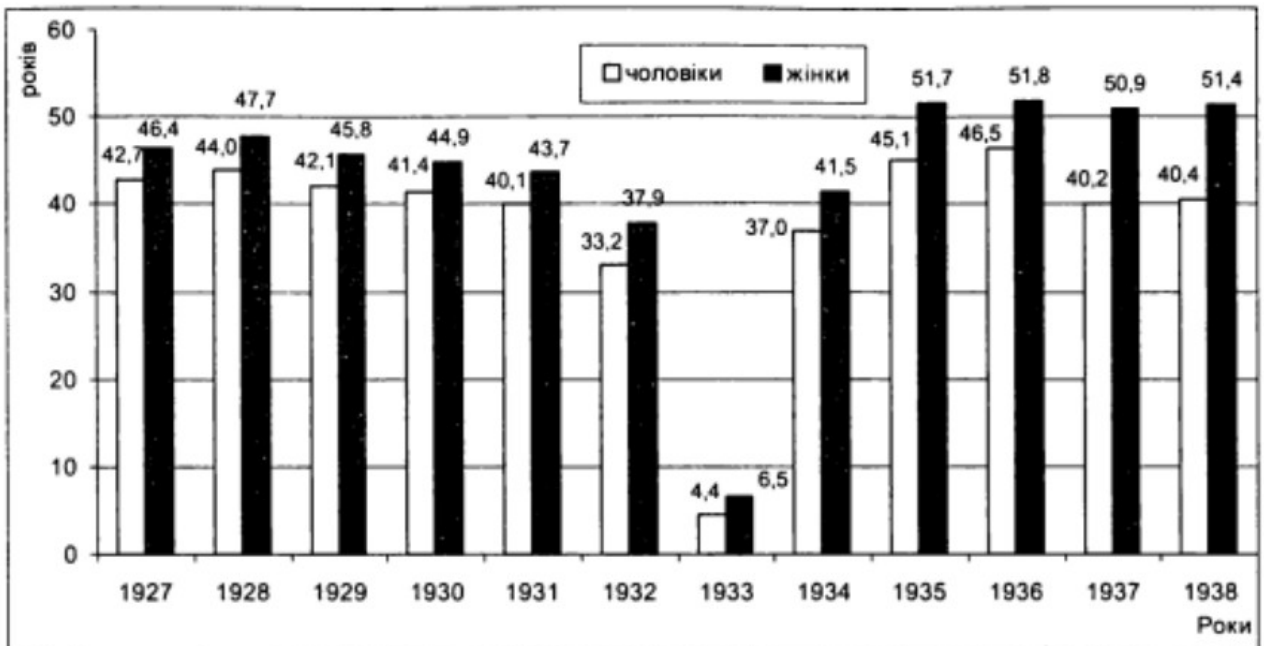
Динаміка чисельності населення України

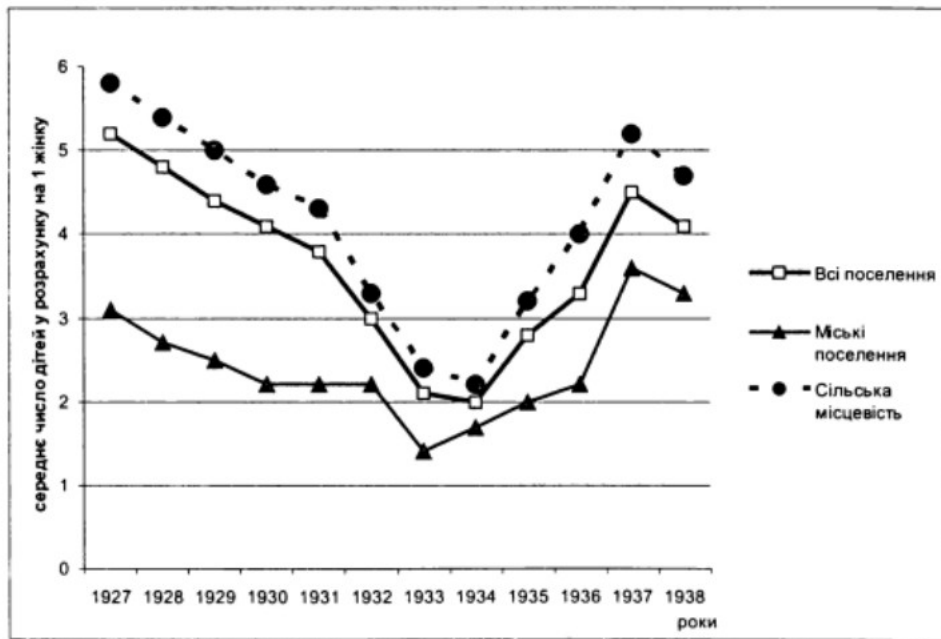

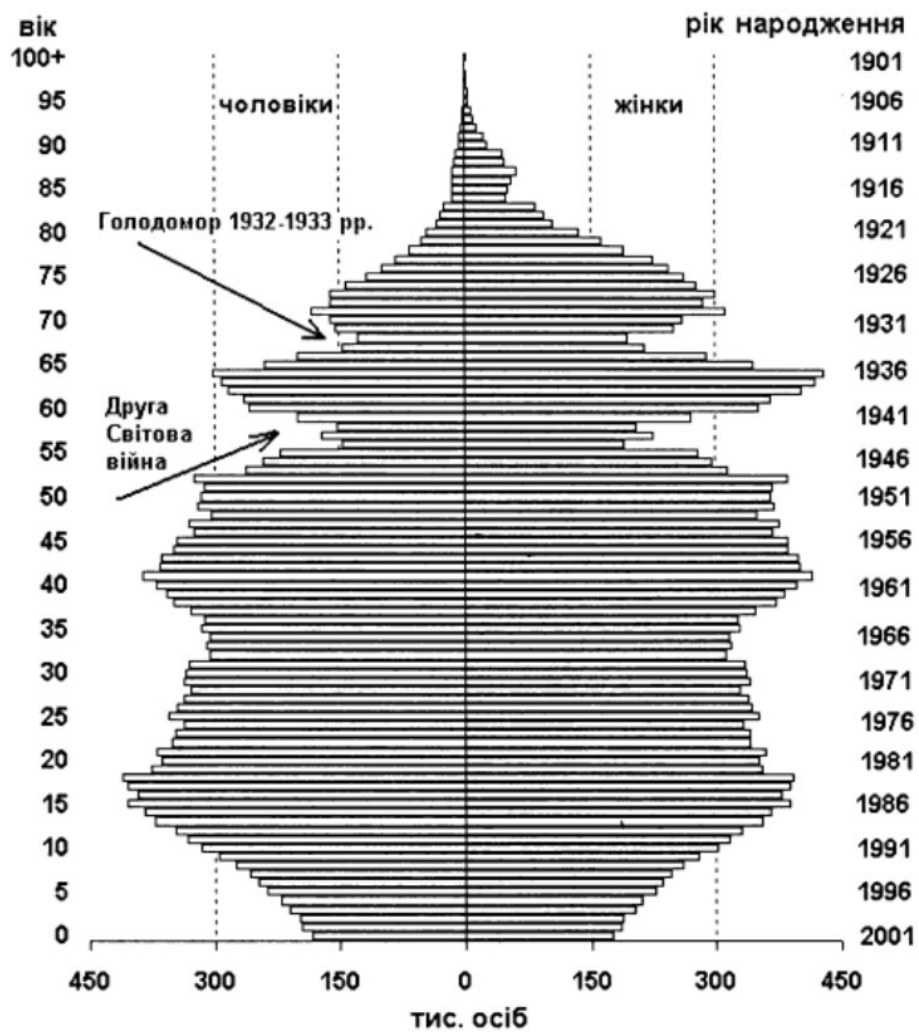
Чисельність померлих в Україні, тис. Осіб

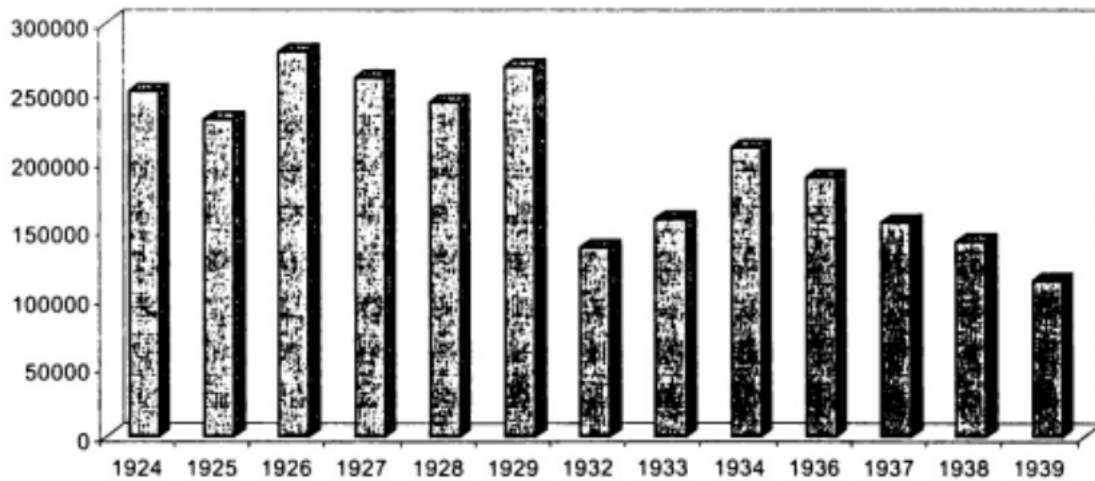
Середня очікувана тривалість життя при народженні, Україна

Сумарний показник народжуваності за типом поселення

Хронологія віку народжуваності в Україні

Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні в 1924-1939 рр.

	Один або кілька членів моєї родини померли під час Голодомору		Всі члени моєї родини під час Голодомору вижили, але страждали		Під час Голодомору страждали / помирали сусіди або далекі родичі		Під час Голодомору моя родина голодувала, але не настільки, щоб це загрожувало життю		Моя родина не страждала через Голодомор	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Так	244	45	252	47	428	79	164	30	22	4
Ні	164	30	203	37	13	2	283	52	477	88
Я не знаю	134	25	87	16	101	19	95	18	43	8
Разом	542	100	542	100	542	100	542	100	542	100

Сімейна історія учасників опитування, родини яких проживали на території Голодомору

Моя родина мешкала на території, де був Голодомор	Точно знаю, що в родині немає історій, пов'язаних з пережиттям Голодомору		Не знаю, чи були родинні історії пережиття Голодомору; про події дізнався зі ЗМІ, книг, статей тощо		Родинні історії пережиття Голодомору були, але не згадувалися; дізнався про них від знайомих або інших родичів		Родинні історії пережиття Голодомору були, але згадувалися не часто		Родинні історії пережиття Голодомору розповідалися часто і детально	
	n	%	N	%	n	%	n	%	n	%
Так	3	1	42	8	65	12	339	63	93	16
Ні	38	28	55	40	8	6	26	19	9	7
Я не знаю	4	9	21	49	4	9	14	33	0	0
Разом	45	38	118	97	77	27	379	115	102	24

Історії,
пов'язані

Голодомором, у сім'ях учасників опитування, родини яких проживають на території, де стався Голодомор

исте

Моя родина мешкала на території, де був Голодомор		Так			Ні			Я не знаю		
		Повністю співпадає	Частково співпадає	Абсолютно не співпадає	Повністю співпадає	Частково співпадає	Абсолютно не співпадає	Повністю співпадає	Частково співпадає	Абсолютно не співпадає
Оцініть, будь ласка, близькість твердження до вашої поведінки, вчинків та переконань										
Я уникаю розмов на тему Голодомору	n	10	152	380	2	25	109	4	12	27
	%	1,85	28,04	70,11	1,47	18,38	80,15	9,30	27,91	62,79
Думаю, що говорити про Голодомор та згадувати ті події – не є доброю ідеєю	n	12	121	409	2	21	113	4	11	28
	%	2,21	22,32	75,46	1,47	15,44	83,09	9,30	25,58	65,12
Я не читаю про Голодомор та не цікавлюсь цією темою	n	20	182	340	5	41	90	0	19	24
	%	3,69	33,58	62,73	3,68	30,15	66,18	0,00	44,19	55,81
Я не запалюю свічок в роковини Голодомору та не підтримую інших традицій вшанування жертв тих часів	n	37	167	338	4	27	105	6	16	21
	%	6,83	30,81	62,36	2,94	19,85	77,21	13,95	37,21	48,84
Я не відвідую заходів присвячених подіям Голодомору	n	119	259	164	23	67	46	13	23	7
	%	21,96	47,79	30,26	16,91	49,26	33,82	30,23	53,49	16,28

Особ

ставлення до трагедії Голодомору

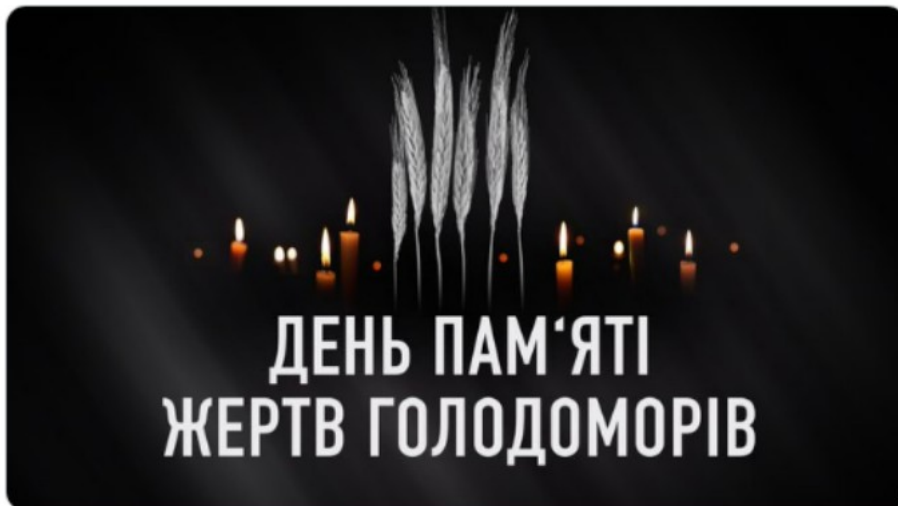

Володимир Зеленський

@ZelenskyUa · Читати

Втративши мільйони життів, Україна в минулому столітті довела: ми є нацією, яку не можна підкорити навіть тотальним голодом. Запаліть сьогодні свічку й поставте на своє вікно, вшановуючи пам'ять загиблих.

*Пост-світлина у Twitter Володимира Зеленського до дня пам'яті жертв
Голодомору*